

ՄԱՐ-Ի ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԵՐԸ

Մաս երկրորդ: Բանկ Օտտոմանից մինչև Կիլիկիա*

Բանալի քառեր – Մար, ՀՅ Դաշնակցություն, Բանկ Օտտոման, Իսկուհի և Ջարել Բոյաճյաններ, Հրաչ Թիրաքյան, Արմեն Գարո, Բարկեն Սյունի, Ժաք Լևոն, Լյապոֆ, Մարտիրոս Մարգարյան (Սաֆո), Հատիկ, Ֆոնոգրաֆ, Կիլիկիա, Ջեյթուն:

1890–ական թթ. առաջին կեսին հայ ազգային–ազատագրական պայքարի արձանագրած անհաջողությունները և սուլթանական կառավարության հրահրած արևմտահայության կոտորածները պատճառ դարձան, որպեսզի հայ ազգային կուսակցությունները վերանայեն իրենց գործունեության մարտավարական առաջնահերթությունները:

Մասնավորապես՝ ՀՅ Դաշնակցությունը նպատակաուղղվեց Արևմտյան Հայաստանում և միաժամանակ Կ. Պոլսում ու ծովափնյա այլ քաղաքներում՝ «գուգակցված հարվածների» մարտավարության միջոցով գործելուն: Այս նոր գործելակերպի մի մասն էր կազմում Կ. Պոլսի Օսմանյան դրամատան (Բանկ Օտտոմանի) գրավումը, որն իրականություն դարձնելու և արևմտյան տերությունների շահերը վտանգելու միջոցով կուսակցությունը նպատակ ուներ ներկայացնել որոշակի քաղաքական պահանջներ՝ դադարեցնել կոտորածները Արևմտյան Հայաստանում և իրագործել խոստացված բարենորոգումները՝ հակառակ դեպքում սպառնալով պայթեցնել բանկը: Բանկի գրավումն ուղեկցվելու էր Կ. Պոլսի այլ վայրերում նախատեսվող ակտիվ ցուցական գործողություններով: Միաժամանակ որոշվել էր, որ գործողությունն իրականացվելու է միայն թուրքահպատակ դաշնակցականների ձեռքով, որպեսզի Կովկասից ժամանած որևէ գործչի ձերբակալվելու կամ բացահայտվելու դեպքում հակառակորդին առիթ չտան արևելահայերին մեղադրել իրենց արևմտահայ եղբայրներին անխոհեմ քայլերի դրդելու մեջ: Բնականաբար, Մ. Տեր–Մարտիրոսյանը նույնպես անմիջականորեն չէր մասնակցելու Բանկ Օտտոմանի գործողությանը, որը որոշվել էր իրականացնել 1896 թ. օգոստոսի 14–ին, ժամը 12–ին:

Իր հուշերում Մ. Տեր–Մարտիրոսյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է ոչ միայն բանկի գրավման նախապատրաստությունները, այլև իր տեսած կռիվները, որոնք նախորդել են գործողությանը: Նա հաղոր–

*Ընդունվել է տպագրության 14.12.2015:

1 Ավելի մանրամասն տես Հայոց պատմություն, խմբ. խորհուրդ՝ Վ. Բարխուդարյան և ուրիշ., հատ. 3, գիրք I, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ): Խմբագրակազմ՝ Ա. Մելքոնյան և ուրիշ., Եր., 2010, էջ 534: Տես նաև՝ Հովիկ Բ Գրիգորյան, Արշակ Չոպանյանի նամակները Արփիար Արփիարյանին: Օսմանյան դրամատան գրավման և դրա հետևանքների մասին, «Վէճ», 2015, N 3, հուլիս–սեպտեմբեր, էջ 235–242:

դում է բավականին հետաքրքիր մանրամասներ. այսպես՝ նույն թվականի օգոստոսի 19-ին բուլղարացի հեղափոխականները երկու ռումբ են նետում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի տարեդարձը նշող ամբոխի վրա, որը սարսափելի խառնաշփոթ է առաջացնում Կ. Պոլսում: Ռումբերը բուլղարացիներին տվել էին հայերը:

1890-ական թթ. արևմտահայության կոտորածները ցույց տվեցին, որ հայդուկային մարտավարությունը այլևս արդյունավետ միջոց չէ օսմանյան բռնապետության դեմ պայքարելու համար: Անհրաժեշտ էր նախապատրաստվել ընդհանուր ապստամբությանը: Նրա կենտրոնները կարող էին լինել Տարոնն ու Վասպուրականը: Սակայն կուսակցության անդամների թվում կային այնպիսիները, ինչպես օրինակ՝ Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը, որոնք գտնում էին, որ ընդհանուր ապստամբության համար առավել նպաստավոր վայրը Կիլիկիան է (Լեռնավայրը): Նման տեսակետի կողմնակիցները նշում էին Կիլիկիայի հարմար աշխարհագրական դիրքը և կիլիկիահայության, հատկապես գեյթունցիների փառահեղ անցյալը: Ուստի 1898 թ. հունվարին կայացած ՀՅԴ Երկրորդ Ընդհանուր ժողովը որոշում է Մ. Տեր-Մարտիրոսյանին հանձնարարել հետախուզական առաքելությամբ լինել Կիպրոսում, ապա Կիլիկիայում ու պարզել այդ վայրերի հնարավորությունները: Որոշվում է նաև տրամադրել համապատասխան ֆինանսներ, ապա Հրաչի (Հրայր Թիրաքյան), Մ. Տեր-Մարտիրոսյանի և Արբակի (Հովսեփի Միրզայան) անդամությամբ կազմել Կիլիկիո Պատասխանատու մարմին:

Ինչպես գրել է Մ. Վարանդյանը, Երկրորդ Ընդհանուր ժողովը Լեռնավայրն ընտրեց՝ հիմք ունենալով նրա անառիկ դիրքը, ժողովրդի հեղափոխական ուժը և առկա հարմարությունները: Ավելին՝ որոշվում է Կիլիկիան ընդունել որպես Սասունին համարժեք կենտրոնացման վայր²: Կուսակցական-կազմակերպական առումով Լեռնավայրն ընդգրկում էր ոչ միայն բուն Կիլիկիան, այլև Աստիոքը, Ուրֆան, Մալաթիան, Խարբերդը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Հյուսիսային Սիրիան, Լիբանանի լեռնային շրջանները³:

1898 թ. գարնանը Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը որոշում է գործողության մեջ դնել իր ծրագիրը՝ մեկնել Կիլիկիա, տեղում ուսումնասիրել իրադրությունը և նոր ուղիներ փնտրել Լեռնավայր գեյթ ու գինամթերք տեղափոխելու համար: 1897 թ. Կիլիկիայում գործում էր ՀՅԴ անդամ Հատիկը կամ՝ Պոնտացին (Մկրտիչ Հատիկյան), ով որպես ռուսահպատակ Արտեմ Խադիկով՝ «գբաղված» էր Կովկասից բերած ապրանքների վաճառքով:

Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը Կ. Պոլսի բուլղարական դիվանագիտական ներկայացուցչությունից ստանում է անձնագիր Դիմիտրի Մարինով-Պոպով ազգանվամբ: Բուլղարիայի իշխանությունները, որոնց հայրենիքը 1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովում բաժանվել էր մի քանի մասի, աջակցում էին հայ ազատագրական պայքարի գործիչներին՝ նրանց տրամադրելով անձնագրեր, հնարավորություններ ստեղծելով ազատ երթևեկել Բուլղարիայում: Բուլղարական անձնագիրը Մար-ին անհրաժեշտ էր, որպեսզի օսմանյան իշխանությունների կողմից բացահայտվելու դեպքում ներկայանար որպես բուլղարահպատակ, այլ ոչ թե ռուսահպատակ և առիթ չտար հայերի նոր կոտորածների համար կամ էլ չբացահայտեր ՀՅԴ ծրագրերը Կիլիկիայում:

1898 թ. օգոստոսի վերջին Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը Կ. Պոլսից մեկնում է

2 Տե՛ս **Ռուբեն Գասպարյան**, Հոդվածների և հրապարակումների ժողովածու, Եր., 2015, էջ 241:

3 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205:

Ալեքսանդրիա՝ այնտեղից Կիլիկիա անցնելու համար: Սակայն Լեռնավայր մտնելու և գործելու համար անհրաժեշտ էր համապատասխան լեզունդ, որը կասկած չէր հարուցի օսմանյան իշխանությունների մոտ: Ուստի նա Նիկողայոս Մատինյանի հետ 17 անգլիական ոսկով գնում է ֆոնոգրաֆ կամ ձայնագիր, որը կարող էր ոչ միայն ձայնագրել, այլև վերարտադրել երաժշտությունը: Դրանով Մարը ապահովում է իր գործունեության քողարկումը օսմանյան իշխանությունների ուշադրությունից⁴:

1898 թ. սեպտեմբերի 10-ին Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը Կահիրեից նավով մեկնում է Պորտ Սահի, ապա Ալեքսանդրետի վրայով սեպտեմբերի վերջին հասնում է Լաթաքիա: Դեռևս Ալեքսանդրետում նա սկսում է հանդես գալ որպես «ֆոնոգրաֆչի», ինչը հնարավորություն էր տալիս լինել տարբեր վայրերում և հանդիպել անհրաժեշտ մարդկանց հետ՝ կասկած չառաջացնելով օսմանյան ոստիկանության մոտ: Այստեղ մի քանի օր մնալուց հետո Մ. Տեր-Մարտիրոսյանը ձանապարհվում է Հալեպ, որտեղ Բաբ էլ Ֆարաջ թաղամասում վարձում է մի փոքրիկ տարածք՝ ֆոնոգրաֆի երաժշտությունը ներկայացնելու համար: Իր հուշերում Մարը հպարտությամբ փաստում է, որ ֆոնոգրաֆի միջոցով ինքն այնքան գունամար էր վաստակում, որ ֆինանսապես անկախ էր և ոչ մեկից էլ դրամ չէր խնդրում իր գոյությունը պահպանելու ու գործունեությունը շարունակելու համար: Դրանով նա մեծ վստահություն է ձեռք բերում նաև տեղացիների մոտ:

Հալեպում Մար-ը կապ է հաստատում տեղի ՀՅԴ մարմնի անդամների հետ, որոնց հանձնում է գործելու համապատասխան հրահանգներ: Անդամների թվում էր Օսիկ Մազլումյանը⁵, իսկ համակիրներից էր բժիշկ Ասատուր Ալթունյանը, որին մեծարում էին «Հալեպի բժիշկների հայր» պատվանունով:

Այսպիսով՝ Մարի հուշերի երկրորդ մասը սկսվում է Բանկ Օտտոմանի գործողության նախապատրաստական աշխատանքների նկարագրությամբ և ավարտվում Կիլիկիայում նրա ծրագրերի ներկայացմամբ:

Հրապարակման երկրորդ մասում ևս մեր միջամտություններն արվել են ուղղագիծ փակագծերով: Ծանթագրությունները մերն են: Շեղատառ ծանոթագրությունները Մ. Տեր-Մարտիրոսյանինն են:

*Պարրասյրեցին՝
պարս. գիր. թեկնածու Ռուբեն Հ. Գասպարյանը
և պարս. գիր. դոկտոր Ռուբեն Օ. Սահակյանը*

LATTER-DAY MEMORIES OF MAR Part two: From bank Ottoman to Kilicia

Prepared by Ruben H. Gasparyan and Ruben O. Sahakyan

НОВОЯВЛЕННЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ МАР-А Часть вторая: От Оттоманского банка до Киликии

Подготовили Рубен Х. Гаспарян и Рубен О. Саакян

4 Տե՛ս Հատիկյան Հ. Հ., Արևմտահայությունն Օսմանյան կայսրության գաղտնի ծառայությունների գործունեության ոլորտում 1878-1923 թթ., պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Եր., 2015, էջ 9:

5 Օ. Մազլումյանն ու իր եղբայրը հետագայում դառնում են Հալեպի նշանավոր «Բարոն» հյուրանոցի տերերը, որտեղ «աքտրավայր» մեկնելիս վերջին անգամ հանգրվանում են Գրիգոր Ջոհրապը և Վարդգեսը:

ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԵՂԱՅՐՆԵՐԸ

Նկարում՝ աջից ձախ՝ նստած է Ա-Դույի ավագ եղբայրը՝ Սիրականը (1863 – 1933 թթ.), աջ կողմում կանգնած են՝ Միրայելը (1869 – 1931 թթ.), Մարտիրոսը (1876 – 1956 թթ.), Երվանդը (1871 – 1925 թթ.), նստած է՝ Հովհաննեսը (Ա-Դույ, 1867 – 1954 թթ.):

Ինձ տեղավորեցին մի սենյակում, որ գտնվում էր Պըտի շան (Փոքր դաշտ) կոչված զբոսավայրի դիմաց, մի նեղ փողոցում: Այդ զբոսավայրում ամեն երեկո իտալական մի խումբ օպերետներ էր տալիս. մինչև ժամը 1-ը գիշերվա – մյուզիկի ու երգի ձայնը չէր դադարում այդտեղ: Պերայի կյանքն է դա, որ եվրոպական ձևով շարունակվում է ողջ գիշեր: Մինչ այդ, միևնույն միջոցին Պոլսո մյուս թաղերի ազգաբնակչությունը երեկոյան ժամը 9-10-ից քնում է:

Ես այդ միջոցին միակ ռուսահայն էի իբրև դաշնակցական գործիչ, ապրում էի Միխայիլ Միխայլովիչ անունով, իբրև ռուս: Իմ սենյակը սակավ էին ընկերներ գալիս: Ես էի գնում նրանց մոտ, երբ այդ պետք էր:

Ինձանից առաջ իբրև ռուսահայ այնտեղ գործել է Հովհաննես Յուսուֆյան⁶ (Մելիք կեղծանունով), որ պիտի ասած, շատ խոշոր աշխատանք է թափել այնտեղ կազմակերպություն առաջ բերելու համար և ինչ որ կար այդ միջոցին, համարյա նրա աշխատության հետևանքն է եղել:

Սկզբի օրերում ես աշխատում էի ուսումնասիրել, թե ինչ ուժեր կան պատրաստի, լինի անձնական, թե զինական: Անձնականի նկատմամբ ես այն եզրակացության եկա, որ ինտելիգենտ գործիչներ բավական թվով կան, բոլորն էլ ոգևորված ու անձնվիրության պատրաստ երիտասարդներ, ուսուցիչներ, նորավարտներ, բայց ժողովրդական խնարհի խավերում աշխատանք չի կատարվել: Տաճկական հասարակ էմնաֆ⁷ ու բանվոր տարրը շատ ավելի զգայուն է հեղափոխական շարժման

6 Յուսուֆյան Հովհաննես (Վահանյան, Մելիք) – ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ:

7 Արհեստավոր:

գործում, քան մեզ մոտ Կովկասում. խոսքս այն ժամանակվանն է վերաբերում: Գալով զինականին, կար ձուլված 250-ի չափ ռումբ, կար նաև բավականաչափ դի-նամիտ, որ ստացվել էր Կովկասից և շարունակվում էր ստացվել: Ռումբերը շարունակ շինվում էին. դրա վարպետն էր մի պարզ երկաթագործ, որ փոքրիկ խանութ ուներ Սկյուտարում և խանութի հետևը՝ գետնի տակ թաքստոց պատրաստված դատարկ ռումբերը պահելու համար: Դինամիտը առանձին տեղ էր պահվում պետք եղած ժամանակ ռումբերի մեջ լցնելու համար: Կային նաև ատրճանակներ: Ատրճանակ Պոլսում ամենուրեք կարելի էր գնել. խանութներում ծախվում էին:

Ռումբերը գնդաձև էին, զանազան մեծության, կային նուրից սկսած մինչև ամենամեծ ձևերուկի մեծության ռումբեր: Ամենամեծերը երկու հատ էին, որոնց վրա ռեզինից խոշոր տառերով ձուլված էին՝ Հ. Յ. Դաշնակցություն և այդ տառերը ոսկե-զօծված: Խիստ տպավորիչ էին, բայց այդ երկուսն ավելի ցույցի համար էին, քան գործադրության, որովհետև նրանց փոխադրել կամ ցույցի ժամանակ շարտել անկարելի էր: Մի բան, որ դեռ ոչ ոքի համար պարզ չէր, այդ ցույցի ձևն էր. այդ թողնված էր տեղական մարմին: Նա պիտի որոշեր: Պոլսում առաջ էլ եղել էին ցույցեր – Հնչակյանների կողմից, այժմ պայմանները տարբեր էին: Նրանք տեղի էին ունեցել այն ժամանակ, երբ հայ ժողովուրդը դեռ ջարդերի չէր ենթարկվում, ինչպես այդ տեղի ունեցավ 1895-ի ամառը: Այժմ ուրիշ լեզվով պիտի խոսել թյուրք կառավարության հետ: Դիմումը, բողոքը թեկուզ հազարավոր բազմության բերանից անարժեք է: Արյունի ու զենքի պատասխանը պիտի լինի նույն ձևի: Այս ուղղու-թյամբ մտքերի փոխանակություններ էինք անում և ռումբերի պատրաստությունը շտապեցնում:

Մի 15 օր հետո Պոլիս մտավ Վարդ-Պատրիկյանը, մի այդքան էլ հետո՝ Բորիսը⁸: Այսպիսով դառնում էինք 3 ռուսահայ: Այդ ժամանակ ռուսահայը տաճկահայի աչքին ուրիշ մարդ էր. նա ազատ է ապրում Ռուսաստանում, նրա դեմ հատուկ հալածանք չկա, հետևաբար նա լավ գիտե ազատ ապրելու ճանապարհները, ուրեմն ավելի լավ հեղափոխական է: Բացի այդ նա զինվոր է գնում ռուսական բանակի մեջ, նա զենք գործածել գիտե, արյուն թափել գիտե, իսկ դա ինքնին մի առավելություն է, որից զուրկ է տաճկահայությունը: Մրանց եթե միացնենք մինչև այդ ռուսական սահմանից դեպի Վասպուրական անցնող խմբերի անձնուրացությունը, որ հպարտության զգացմունքով էր լցնում տաճկահայ հայրենասերին, պարզ կլիներ, թե ինչու ռուսահայերը հեղափոխական գործում դիրք ունենին: Երկու խմբագրությունների վարիչները՝ «Հնչակ», «Դրոշակ», ռուսահայեր են եղել և այլն: Ահա այս բոլորն իրենց կշիռն ունենին տաճկահայի հոգեբանության վրա: Սա ժամանակի մի պսիխոլոգ է, որ հաղթահարել է, տիրել է թրքահայի միտքը:

Ժողովներ ենք ունենում հաճախ: Բոլորը ներկա էին, բացի Վռամյանից: Նա հեռու է պահում իրեն և շատ խելացի է վարվում: Շատերը նրան չեն ճանաչում և պետք էլ չէ: Նա այնպիսի պաշտոն ունի, որ կոնսպիրատիվ գործ կատարելու համար միակն է: Դրսի աշխարհի հետ նա է կապ պահպանում, դրսից եկողներին առանց դոկումենտի նա է ընդունում իր մակույկով, ինչպես ընդունեց Վարդ-Պատրիկյանին և Բորիսին: Ժամանակ գա, նա շատերին կփախցնի դեպի նավերը: Պետք է նա մնա կասկածից դուրս, բայց դրանով նա գործից կտրված չէ, նա ընդհակառակը գործի կենտրոնումն է: Նա հաճախ տեսնվում է մեր երեքիս հետ, բայց ամենից շատ կապ է պահպանում Բաբկենի հետ: Սա Կեդրոնական վարժարանն ավարտած մի 20 տարեկան երիտասարդ է, շատ ընդունակ որպես կոնսպիրատիվ գործիչ, սառն ու ձևացող: Նրան տեսնողը կկարծի թե կառավարական լրտես է, բայց ոչ հայ հեղափոխական: Շրջում է փողոցում անհոգ, աչքի տակով է նայում անցորդին, գլխին ունի մի լայն ֆես, որ մինչև ականջներն է իջնում: Ճիշտ թյուրք խաֆիեյի (լրտեսի) արտաքին: Եվ Վռամյանը նրա միջոցով անց է կացնում իր տեսակետը ժողովներում:

Ամեն օր լուր են բերում, թե դրսի դաշնակցականներն անհամբեր են, ուզում են,

8 Սմբատ Խաչատրյան:

որ ցույցը շուտ լինի: Արդեն լսել են, որ Ռուսաստանից շատ հեղափոխականներ են եկել: Լուրն օրեցօր ընդարձակվում է դեպի հասարակության լայն շրջանակները, վաղը, մյուս օրը լուրը թուրք լրտեսների ականջը կընկնի, ու խստություններ, ձերբակալություններ կսկսվեն, գուցե և մեր պահեստները բռնվեն: Այս լուրերը էլեկտրականացնում են մթնոլորտը: Մենք, որքան կարելի է, աշխատում ենք համոզել, որ հերքեն այդ լուրերը, որ չի կարելի անպատրաստից գործը գլորել, ինչ ուզում է լինի: Պետք է լավ մշակել խնդիրը, որ հարվածը շեշտակի լինի, որ հետևանք ունենա:

Հիմնական սկզբունք է անցնում, որ ցույցը տեղի պիտի ունենա անպայման եվրոպացիների բնակության սահմաններում և որ գլխավորն է՝ ցույցին պիտի տալ այնպիսի բնույթ, որից վնասվողները լինեն ավելի եվրոպացիք: Կարգադրված է Բերայի մեծ փողոցի երկու կողմերում սենյակներ վարձել և նրանցում տեղավորել մի-մի վստահելի ու հանդուգն տղա: Արդեն դրան է փոխադրված Գարոյին, որ շուտով ձանապարհի դեպի Պոլիս. ըստ համաձայնության Վոսմյանը նրան կհանի նավից:

Ռումբերի թիվն օրեցօր շատանում է: 1895 թվի վրեժը ցատումի պես ծանրացել է բոլորի հոգուն. ամենքը մտածում են այնպիսի մի հարված տալ Թյուրքական ռեժիմին, որ նա սասանվի: Ժողովներում ամեն մեկն իր առաջարկն է անում. հարձակում գորանոցների վրա, հարձակում բոլոր ոստիկանական տների⁹ վրա, սարսափի մեջ պահել ամբողջ Բերան՝ տների վերի հարկերից ռումբեր շարտելով. թող կյանքը մեռնի, առևտուրը դադարի, անցուդարձը կտրվի: Այս ուղղությամբ շատ առաջարկներ են լինում: Ցույցի հետ միասին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցության պահանջներն, այդ առթիվ տպագրված, հատուկ մարդու ձեռքով պիտի բաժանվեն եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչներին: Թուրք կառավարությանը չպիտի դիմել, նա խաղալիք է եվրոպացիների ձեռքին, եթե եվրոպացիք չուզենան, նա կամովին իսկ չպիտի կարողանա բավարարել մեր պահանջները: Փորձերն այդ են ցույց տվել: Պիտի այնպես տանել գործը, որ եվրոպացիք շահագրգռվեն Հայկական հարցի լուծումով:

Խոսվում էր նաև զանազան հիմնարկությունների մասին, որ կարելի է գրավել, այնտեղ ամրանալ և պահանջներ դնել: Հիմնարկությունները թվելիս խոսք եղավ և Օսմանյան Բանկի մասին: Երբ պարզվեց, որ դա միջազգային մի բանկ է, որի մեջ բաժինք ունեն եվրոպական բոլոր խոշոր պետությունները, ամենքը գտան, որ դրանից ավելի հարմարը չը պիտի կարողանանք գտնել:

Օգոստոսի 4-ի կիրակի երեկոյան ժողովումն էր, որ Բանկը գրավելու որոշում տրվեց: Ժողովը տեղի ուներ Հուստոսկ անունով, մի արդեն հասակն առած կիսանդամալոյծ օրիորդի սեփական տան մեջ, որ գտնվում է Բերայի փողոցի վրա բարձրանալիս ձախից իջնող ուղղահայաց փողոցներից մեկում: Այդ տանն էին մթերվում դինամիտն ու պայթուցիկ սպիտակ փոշին: Տունը եռահարկ էր, ճակատի լայնքը միայն մի սենյակի չափ (Պոլսում տներն այդ ձևի էին լինում): Բոլոր հարկերն էլ բռնված հեղափոխականների կողմից, իբրև վարձողներ: Այդ տունն են փոխադրված նաև Սկյութարում շինվող ռումբերի մեծ տեղավորած: Հարևանները ոչ մի կասկած չեն տանում՝ կահ-կարասիք փոխադրելը շատ սովորական է, իսկ ոստիկանությունը Թուրքիայում առհասարակ շատ խղճուկ դրության մեջ է: Թե պայթուցիկ նյութերը և թե ռումբերը տեղավորված էին տան ներքին հարկում գտնվող մի խոր հորում, ուր գործիչները հերթով, երկու-երկու իջնում էին և ռումբերը լցնում պայթուցիկ նյութով: Կապտուկները¹⁰ դեռ չէին դրվում զգուշության համար: Ռումբերը շրջանակի ամեն ուղղությամբ ունեին ասեղի լայնությամբ անցքեր, որ վերջանում էին պիստոնի հրացանի ծիծիկներով¹¹. գործադրությունից քիչ առաջ միայն կապտուկները

9 Ոստիկանական տեղամասերի:

10 Հրապատիճները:

11 Գործածության մեջ էին թղթե փամփուշտներ, որոնք ունեին հրապատիճներ և կրակում էին գար-

պիտի տեղավորվեն: Հորի մեջ երկար աշխատել չի լինում, որովհետև դինամիտից և սպիտակ փոշուց առաջացած գազը գլխացավ է պատճառում և սրտախառնուք: Բոլոր ընկերներն այդ աշխատանքը կատարում են, եթե այլ գործով չեն զբաղված այդ րուպեին: Բոլոր ընկերներ ասելով՝ պիտի հասկանալ նրանք, որոնք մասնակցում են ժողովներին: Նրանցից դուրս ոչ ոք չգիտի, և առհասարակ ցույցի մասին ոչ ոք տեղեկություն չունի:

Օգոստոսի 4-ի ժողովին մասնակցում էին 13 հոգի.

Սուրեն

Գնունի

Բաբկեն Սյունի

Հրաչյա

Վահագն

Սև Աշոտը¹²

Ժակ Լևոն

Հուստուկ

և Իսկուհի և Զաբել Բոյաճյաններ (քույրեր)

Վարդ-Պատրիկյան

Տողերիս գրողը:

Դրսում միայն Վռամյանը գիտե, իսկ Գարոն դեռ չի հասել: Նրա թեկնածությունը ես եմ դրել որպես մասնակցող բանկի վրա կատարվելիք հարձակմանը: Նրան ճանաչում է նաև Հրաչյան (Հայկ Թիրաքյան), որ միասին է ուսանած Նանսիում և միասին ճանապարհված՝ նվիրվելու հեղափոխական գործին:

Այնուհետև ունենում ենք երկու ժողով ևս նույն շենքում: Ռումբերը բոլորը լցված են: Կամաց-կամաց փոխադրվում են դեպի այն սենյակները, որոնք վարձված են և տրամադրված են դրսի ընկերներին: Այդ ընկերներին վերջին օրը պիտի հայտնվի, թե ինչ են անելու:

Ռումբերը փոխադրողները հիշյալ երկու օրիորդներն են, որոնք փոքրիկ ճամպրուկները ձեռքներին գնում են, տեղավորում են, գալիս, նորից տանում:

Այդ ժողովներում որոշվում է, որ Բանկի վրա հարձակվողները թվով 50-ից պակաս չպիտի լինի: Ամեն մեկն ունենալու է ձեռքին 2 ռումբ, մի ատրճանակ: Նրանց առաջնորդները լինելու էին 4 հոգի, որոնք և պիտի ստորագրեն պահանջների տակ: Դրանք են՝ Բաբկեն, Հրաչ, Գարո և Սև Աշոտ:

Գարոն Պոլիս մտավ օգոստոսի 7-ին: Գործի հաջողության համար, որպեսզի բանկն անպայման ձեռք անցնի, որոշվում է ամենամոտ ոստիկանական (վոյեվոդա¹³) տան վրա հարձակում գործել, ոստիկանությանը և այնտեղ սպասող¹⁴ զորամասին զբաղեցնել, որպեսզի նրանք չկարողանան բանկի պահակներին օգնության հասնել: Այս գործը կազմակերպել հանձն է առնում Սև Աշոտը: Մյուս կողմից, որպեսզի Ստամբուլի զորամասերը շուտով օգնության չհասնեն բանկին, որոշվում է Սամաթիայի հայոց դպրոցում և շրջակայքում ցույց կազմակերպել, այդ կողմի գործը դեպի իրենց գրավել: Այնտեղ ուղարկվում է նույնպես մեծ քանակությամբ ռումբեր: Սամաթիայի գործի ղեկավարներն են Գնունին և Սուրենը, որոնց այնտեղ միանում է Միսաքյան ընտանիքը:

Բերայի, Շիշլիի, Ելդըզի կողմից եկող զորքը պիտի անցնի Բերայի գլխավոր փողոցով, ուր բազմաթիվ տեղերում ռումբեր կան և, որոնցով նրանց կարելի է գեթ մի ժամ պահել և ուշացնել: Պահանջները եվրոպական ներկայացուցիչներին բաժանելու է Ժաք Լևոնը, որ գիտե լավ ֆրանսերեն և արտաքինով բոլորովին հյուսիսային տիպ է: Բանկի գրավման գործի ղեկավարներից երկուսը գիտեն

կանի միջոցով:

¹² Աշոտ Բագրատունի:

¹³ Ոստիկանական պաշտոնյա:

¹⁴ Տեղակայված կամ ծառայություն կատարող:

ֆրանսերեն. Գարոն և Հրաչը: Գարոն սկզբնական վտանգից զերծ է: Նա մտնելու է մի 10 րոպե առաջ Բանկը և այնտեղ որպես եվրոպացի փողի կուրսով է գրառվելու: Երբ Բանկը գրավվի, նա պիտի հայտարարի պաշտոնյաներին, որ վախենալու բան չկա, սա հեղափոխական հայերի գործն է՝ ճնշում գործ դնելով Եվրոպայի վրա, մեզ խոստացված բարենորոգումների գործադրությունը հաջողեցնելու համար: Այսպիսով հնարավոր կլինի այնտեղ գտնվող հարյուրավոր պաշտոնյաներին հանգստացնել ու պատվիրել հանգիստ նստել և առանց հեղափոխականների համաձայնության տեղից տեղ չփոխադրվել, այդպիսով նրանց կյանքին վտանգ չկա:

Որոշվում է նաև, որ ռուսահայերից ոչ մեկը չմասնակցի անմիջապես Բանկի գրավման գործին, որ չլինի թե ընդհարման միջոցին մեկնումեկը մեռնելով՝ կառավարությանը առիթ տա ասել, թե ինչպես սովորաբար լինում է, թրքահայերը չեն բողոքողները, այլ ամեն ինչ կատարվում է ռուսահայերի սադրանքով: Որոշվում է Բանկը գրավել չորեքշաբթի, օգոստոսի 14-ին (բոլոր ամսաթվերը հին տոմարով են), ցերեկվա ձիշտ 12 ժամին:

Վերջին ժողովը լինում է օգոստոսի 13-ի իրիկունը: Եվրոպական ներկայացուցիչներին ներկայացվելիք պահանջագիրը պատրաստ է: Հիմնականը խոստացված բարենորոգումների գործադրումն է: Եթե եվրոպացիք ընդունեն և գրավոր երաշխք տան, Բանկը 48 ժամ միայն պիտի մնա հեղափոխականների ձեռքին, որից հետո նրանք դուրս են գալիս եվրոպական դեսպանների երաշխավորությամբ: Իսկ եթե մերժում տեղի ունենա, Բանկը օդ է հանելու իր մեջ գտնվող մոտ 250 պաշտոնյաներով, որոնք մեծ մասամբ եվրոպացի էին, և այնտեղ գտնվող բոլոր թղթերը, ակցիաները, դոկումենտները ոչնչացվելու են: Այդ սպառնալիքը գործ դնելու համար պատրաստություն տեսնված է, նույն օրը ցերեկով մեծ քանակությամբ դինամիտ ու ռուբր փոխադրվեց կառքերով Բանկի դիմաց մի տուպիկի¹⁵ մեջ գտնվող անգլիական դպրոց, ուր պարապմունքներ չկային ամառվա արձակուրդի պատճառով, և որի ծառան հայ էր ու դավադրության մասնակից:

50 հոգին ցերեկով պիտի գային դպրոց, զինվեին ու տրված նշանի համաձայն շարժվեին դեպի Բանկը: Եթե եվրոպական ներկայացուցիչները գրավոր երաշխիք իսկ տալու լինեին առաջադրված պահանջներն իրականացնելու համար, հեղափոխականները, ժողովի որոշման համաձայն, պիտի Բանկի տեր համարվեին առնվազն 48 ժամ: Այս կետը հատկապես շեշտված էր թե՛ դեսպաններին եղած պահանջի մեջ և թե՛ հարձակման ղեկավարներին այդ առթիվ ամենակտրուկ ձևով պատվիրած: Օսմանյան բանկը Պոլսի տնտեսական-առևտրական ամենամեծ երակն է: Այդ երակի կանգ առնելը համանիշ է քաղաքի կյանքի կանգնելուն: Բանկային գործերը Պոլսում կանգնելով՝ կանգ են առնում նաև բոլոր եվրոպական մեծ կենտրոնների գործառնությունները Արևելքի հետ: Ամեն մի ժամը խորապես ազդելու է ոչ միայն ֆինանսիստների, այլև դիպլոմատների տրամադրությունների վրա: Պետք է խստեցնել տալ ամբողջ աշխարհին, բոլոր երկրների մամուլին հայ ժողովրդի և նրա դատի շուրջ: Պիտի ողջ մարդկությունը իմանա, թե ինչպիսի ճնշում ու բռնություն է տիրում այդ ժողովրդի վրա, որ նրա զավակները իրենց ցավն աղաղակելու համար ամենքին, ստիպված են ռուբրերի լեզվով խոսել, քանի որ մարդկային լեզվով խոսելով ոչ մեկին խոսք հասկացնել չկարողացան:

Չորս ներկայացուցիչները ստորագրում են պետություններին ներկայացվելիք պահանջագրի տակ: Ամեն կետի մասին խոսված է մանրամասնորեն, ամենքի տերիլը լավ հայտնի է իրեն: Մնում է որոշել, թե ժաբ Լևոնը երբ պահանջագրերը ներկայացնի դեսպաններին: Ժամը 12-ին Բանկը գրավվում է: Մինչև գրավումը ապահովված չլինի, թղթերը դեսպաններին տալը ծիծաղելի կդառնա: Ուստի և որոշվում է, որ ժաբ Լևոնը բանկի դիմաց բարձրության վրա գտնվող մի սրճարանում սպասի նշանի: Բանկի լուսամուտից Հրաչյան թաշկինակ կշարժի, որ նշանակում է, թե Բանկը գրավված է: Անմիջապես Ժակ Լևոնը շատ լավ հագնված կառք է նստելու

15 Փակուղի:

ու մի առ մի պտտում է բոլոր դեսպանատները ու թղթերը բաժանում: Այնուհետև դրսից ոչ ոք չի հարաբերում դեսպանությունների հետ: Իրենց ասելիքն ու առաջարկները նրանք անելու էին բանկը գրավողների հետ: Ույժն է, որ պիտի ստիպի նրանց բանակցությունների մեջ մտնել հեղափոխականների հետ: Իսկ ույժը բանկը գրավողների ձեռքումն է, որովհետև նրանք տերն են Բանկի:

Ընկերական սեղանի պատրաստություն էր տեսնված: Վերջին անգամ էինք իրար տեսնում: Մեծամասնությունը վաղվա օրը ամենամեծ վտանգի մեջ է նետվելու. շատերը մեռած կլինեն, շատերը վիրավորված: Այս զգացումը խորապես նստած է ամենքի հոգու մեջ, բայց և այնպես բոլորն ուրախ են: Ոգևորված ճառեր են խոսվում, գործի հաջողության դեպքում փայլուն հեռանկարներ ծրագրում, միմյանց կորով ու հավատ ներշնչում: Ձայն ունեցողները երգում են, երգը փոխվում է խմբականի: Գիշերվա ժամը 12-ին հրաժեշտի ողջույն ենք տալիս, միմյանց պինդ-պինդ համբուրում և ցրիվ գալիս Պոլստ փողոցները գիշերվա լռության մեջ:

Օսմանյան բանկը գրավվեց օգոստոսի 14-ին ցերեկը ժամը 12-ին, ինչպես որ որոշված էր: Բայց տվյալ պայմաններից մի քանիսը չիրագործվեցին: Մի քանի ձախող հանգամանքներ էլ խանգարեցին, որպեսզի գրավման պատկերը կատարյալ լինի:

Նախ փոխանակ 50 հոգով գրավելու, միայն 27 հոգի կարողացան խմբվել նշանակված վայրը՝ վերը հիշված անգլիական դպրոցը, միասին խուժելու համար Բանկի վրա: Այդ քանի համար հատկապես հանցավոր գտնվեց Սև Աշոտը, որ դպրոցից դուրս է գալիս մի քանի ընկերներով, որպեսզի մի այլ տեղ գտնվող ռումբերը բերի և վոյեվոդա-պահակի վրա հարձակվի: Նա չի վերադառնում, պարզապես դավաճանելով գործին, գործից փախչելով, թեպետ վերջը արդարանալ է ուզում նրանով, որ իբր թե մինչև իր հասնելը արդեն փողոցները փակված են լինում գինվորներով և երթևեկը արգելված: Եվ երբ տեղական մարմինը վերջը որոշում է պատժել նրան, նա թուրք կառավարության է դիմում ու գաղտնի գործակալ նշանակվում: Այս բոլորը պարզվում են բավական ուշ: Տղաներից մի մասն էլ չի կարողանում հասնել Սամաթիայի ցույցը ժամանակից շատ առաջ ակամա կերպով սկսվելու հետևանքով: Սամաթիայի գործիչները առավոտ շատ վաղ, ոմանց ասելով՝ նույն իսկ նախորդ գիշերվանից, սկսում են կռվող ույժեր հավաքել թաղի դպրոցի մեջ, երթևեկը կասկած է առաջ բերում մոտակա ոստիկանական շրջաններում: Ոստիկաններ են գալիս ստուգելու դպրոցում տեղի ունեցող շարժումները, հետաքրքրվում են, հարցուփորձ են անում, պատասխաններից գոհ չեն մնում և առաջարկում են ոմանց պահակ¹⁶ երթալ և այնտեղ բացատրություն տալ:

Հեղափոխական մարդիկ. նույն օրը 12 ժամին քաղաքը տակնուվրա պիտի լինի, իրենք պիտի կռվեն նույն ոստիկանների դեմ: Հիմա ինչպես համակերպվել այդ պահանջներին: Մերժում են, և դրանից առաջ է գալիս ընդհարում. և այն, ինչ որ պիտի սկսվեր ժամը 12-ին, տեղի է ունենում առավոտից: Տղայք կռվում են ամեն կողմից ոստիկաններին օգնության հասնող զորքերի դեմ իրենց ատրճանակներով ու ձեռքի ռումբերով: Պաշարվածները կռվում են այն հույսով, որ կարող լինեն դիմանալ մինչև ժամը 12-ը, երբ Բանկը կգրավվի և Բանկը գրավողները, ինչպես որ պայմանավորված էր, իրենց առաջադրած պայմանների մեջ կհիշատակեն և Սամաթիայի կռվողների մասին ու նրանց ևս եվրոպական ներկայացուցիչների միջամտությամբ ու երաշխավորությամբ կազատեն: Բայց Բանկ մտնողներն այդ կետը մոռացության են տալիս և երբ բանակցում են Մաքսիմովի հետ (ռուսական դեսպանի առաջին թարգման), Սամաթիայի մասին ոչինչ չեն հիշատակում: Կռիվը Սամաթիայում շարունակվում է ամբողջ օրը: Կռվողները մեկ-մեկ ընկնում են դրսից զորքի հրացանի զարկերից: Զորքերից շատերը հոշոտվում են ռումբերի կտորներից, մինչև որ աստիճանաբար զորքերը մոտենում են շենքին (դպրոցական) և սկսում կրակել ու դռները կտորատել: Այդ լինում է արդեն երեկոյան (օգոստոս 14), երբ

¹⁶ Ոստիկանատուն:

Բանկը վաղուց գրավված էր: Վերջին կովողները՝ Միսաքյան եղբայրները, Սուրենը, Գուրգենը, տեսնելով, որ փրկության ոչ մի հույս չկա, երբ արդեն բոլոր ռուբերը գործ են դրված և փամփուշտները սպառված, կենդանի թուրքերի ձեռքը չընկնելու համար ինքնասպանությանը վերջ են տալիս իրենց կյանքին, ոմանք իրենց ատրճանակի վերջին փամփուշտը վառելով իրենց ձակատին, ոմանք էլ նախօրոք պատրաստած թույնն են կուլ տալիս:

Ահա, Սամաթիայի ժամանակից առաջ, շուտ սկսված շարժումը արգելք էր եղել շատերի հասնելուն. կասկածելի մարդկանց փողոցներում սկսում են բռնոտել: Այդ դեպքը, սակայն, այլ կերպ չի ազդում Բերայի վրա: Այստեղ կյանքը բոլորովին նորմալ էր մինչև ժամը 12-ը:

Գպրոցում հավաքվածները տեսնելով, որ ժամը 12-ը խփեց և մասնակցողների մի մասը չի երևում, վտանգավոր են համարում ուշացումը և չեկողների գենքերն ու ռուբերը, ինչպես նաև դինամիտը տոպրակների մեջ տեղավորելով՝ շալակել են տալիս մի քանիսին և դրանց շրջապատած՝ ատրճանակները ձեռքներին, որպես թե Բանկը տարվող ոսկու տոպրակները պաշտպանելու համար, շտապում են դեպի Բանկը: Բանկի դռանը հասնելուն պես, պահակ առնաուտը ուզում է կանգնեցնել այդ բազմությունը. ատրճանակի մի հարվածով նրան գետին են տապալում: Մի քանիսը ներս են խուժում ու ըստ պայմանի «Ազատություն» կանչողին ներս ընդունում: Մինչ այդ Բանկի անկյունի պահակատեղից մի զինվոր հրացան է արձակում, որի գնդակը դիպչում է «Ազատություն» կանչելով ներս մտնող Բաբկենին, որ և Բանկի մուտքի առաջ վայր է ընկնում, ու գոտկում եղած երկու ռուբերը պայթում են: Բաբկենը պատառ-պատառ է լինում: Դրանից մի երկու հոգի էլ վիրավորվում են: Բայց և այնպես բոլորը ներս են մտնում: Երբ բոլորը ներսն են լինում ու արդեն գործը ապահովված է լինում, Գարոն, ինչպես խոսված է, պաշտոնյաներին հայտարարում է հանգիստ լինել: Այդպես էլ լինում է. միայն Բանկի դիրեկտորը կարողանում է լուսամուտից նետվել և ազատվել: Դժվարությամբ կարողանում են դուռը փակել, որովհետև Բաբկենի և այլ դիակներ ուղղակի դռների մեջ ընկած են եղել: Մարտիկները բանկի լուսամուտներից ռուբերով պաշտպանել են մուտքը զինվորների խուժումից, մյուս ընկերները կարողացել են դիակները ներս առնել, փշրված ապակիները մաքրել ու դռները փակել: Հրաչյան իր թաշկինակի շարժումով նշան է տալիս ժ. Լևոնին, որ շուտ պահանջագրերը տեղ հասցնի: Ժ. Լևոնը մի թե¹⁷ երկու տեղ հեգնանքի է արժանանում: Երբ թուղթը ձեռքին ներս է մտնում, «Հայերի դեսպանը գալիս է»,- ասում են իրար և ժպտում:

Եվրոպական ներկայացուցիչները իսկույն մարդ են ուղարկում կառավարության մոտ և առաջարկում բռնի միջոցների չդիմել հեղափոխականներին Բանկից դուրս բերելու համար, որովհետև դրանից պիտի տուժեն Բանկում գտնվող եվրոպացիները, և խոստանում են խաղաղ ձանապարհով խնդիրը կարգավորել: Այդպես էլ լինում է: Զորքերը ամեն կողմից պաշարում են Բանկը՝ հանգիստ սպասում են, թույլ չտալով ոչ ոքի այդ կողմերից անց ու դարձ անել:

Գործի մեջ է մտնում ռուս դեսպանի Ա. Թարգամանը՝ Մաքսիմովը, մի ճարպիկ ու խորամանկ մարդ: Նա կարողանում է համոզել պարագլուխներին, որ խոստում տալ գրավոր կերպով Հայկական դատը պահանջված ձևով լուծելու համար շատ էլ հնարավոր է, բայց չէ որ այդ խոստումը և այդ առթիվ տրված ստորագրությունը կատարվելու է բռնի ճնշման տակ, իսկ օրենքի առաջ ճնշման տակ տրված խոստումը վավերական չէ: Այնպես որ այդպիսի պահանջն անարժեք պիտի մնա, իսկ ինչ վերաբերում է Հայկական դատին, այդ եվրոպացիների կողմից բոլորովին մոռացված չէ, ինչպես կարծում են, և ինքը ազնիվ խոսք է տալիս, իր կառավարության կողմից, իսկ մյուս պետությունների կողմից էլ նրանց բանավոր խոստումներն ունի, որ եթե հայերը կձգեն Բանկը, առանց որևէ վնաս հասցնելու նրա թղթերին և պաշտոնյաներին, այս անգամ ավելի եռանդուն դիմումներ կանեն Բ. Դռան առաջ՝

17 Այդպես է փաստաթղթում: Հավանաբար՝ մի երկու տեղ:

հայկական նահանգների համար խոստացված բարենորոգումներն անհապաղ իրագործել տալու համար: Մյուս կողմից, եթե հեղափոխականները համառեն մնալ Բանկում, այդ դեպքում ինչպես իր, նմանապես եվրոպական որևէ պետություն լուռ հանդիսատես պիտի դառնա այն կոտորածին, որ թյուրք խուժանը սկսել է հայերի նկատմամբ, ասում է նա և հավատացնում, որ եթե 48 ժամ տևի այդ ջարդը, Պոլսում և ոչ մի հայ չի մնա, և իրենք մատը մատին չեն խփի հայերի դրությունը մի քիչ տանելի դարձնելու համար:

Պարագլուխները, որոնք միայն երկուսն են մնացել, մոռանում են իրենց տված խոստումը, որ ամեն պարագայում Բանկը 48 ժամ իրենց ձեռքում պիտի պահեն և այն, որ խոստումը չստանալու դեպքում պիտի Բանկը օդը հանեն, այդ բոլորը մոռանալով, խաբվում են Մաքսիմովի դիվանագիտական ճառերից և համաձայնություն տալիս դուրս գալու, պամանով, որ սկսված ջարդը դադարեցնել տրվի, և Բանկը գրավորներն էլ եվրոպական պահակների հսկողությամբ արտասահման ուղարկվեն:

Նույն օրը երեկոյան ժամը 12-ին դուրս են գալիս և փոխադրվում Բոսֆորում սպասող ֆրանսիական մի նավ, որ նրանց տանում է Մարսել: Ֆրանսիական ներկայացուցչությունը նավի վրա այցելելով պարագլուխներին՝ նրանց անվանում է ավագակներ: Իհարկե, դրան պատասխանում են, որ այդպիսի անուն նրանց Բանկում չէր համարձակվի տալ և զղջում են, որ այդպես թեթև կերպով համոզվել են ու Բանկից դուրս եկել: Բայց արդեն ուշ էր: Նրանց Մարսելյում բանտումն են պահում, մինչև որ որոշում է տրվում երկու պարագլուխներին՝ Հրաչին ու Գարոյին, իրենց ցանկության համաձայն, ժնև ուղարկել, իսկ մյուսներին ուղարկում են Հարավային Ամերիկայի Արգենտինա հասարակապետության մայրաքաղաք Բուենոս-Այրես:

Բանկում ընկած դիակները և վիրավորներին Մաքսիմովը իր վրա է վերցնում, դիակները թաղել է տալիս, իսկ վիրավորներին, կարծես 4 հոգի, վերցնում է ռուս դեսպանատան հիվանդանոցը, այնտեղ խնամել տալիս և առողջանալուց հետո դեսպանատան միջոցներով, իրենց ցանկության համաձայն, ուղարկում է Եգիպտոս:

Երբ ես առաջին անգամ Պոլիս մտա և ապրում էի որպես ռուս, Վռամյանը հարմար գտավ, որ ես կապ պահեմ բուլղար հեղափոխականների հետ. շատ չանցած ինձ ծանոթացրին Լյապով ազգանունով բուլղարացու հետ: Հայդուկային մեր գործունեությունը մենք փոխ ենք առել բուլղարներից, այդ գործում նրանք մեր վարպետներն էին, բայց ցուցական գործում նրանք էին մեզանից սովորում: Նրանք շատ անհամբեր էին, որ մի խառնակություն լինի Թուրքիայում, հայերը ազատագրվեն, Թուրքիան թուլանա, և իրենք գլուխ բարձրացնեն Մակեդոնիայում, ու վասալական կախում ունեցող Բուլղարիան անկախ դառնա¹⁸: Այդ պատճառով էլ մեզ ամեն կերպ օժանդակում էին. մեզ առաջարկում էին մարտիկներ, որպեսզի որևէ գործողության ժամանակ մեզ հետ միասին աշխատեն: Բայց մենք այդ առաջարկությունները հրաժարվում էինք ընդունել, որովհետև մարդկանց պակասը չէր, որ մեզ մտահոգում էր: Բայց մենք օգտվում էինք նրանց մի լավ ծառայությունից: Երբ հարկավոր էր լինում վտանգված մեկին պահել, նրանք էինք դիմում. նրանք կատարում էին սիրով: Իսկ որ գլխավորն է՝ նրանք էին մեզ մատակարարում անցագրեր, ոչ թե պարսկական անցագրերի պես որևէ մեկի անցագիրը մեզ տալու, այլ բուլղարական գործակալությունից ուզած անունով, դիմանշաններով, ուզած օրվա համար անցագիր էին վերցնում և մեզ տալիս, ստացողը իր ստորագրությունը վրան էր դնում, և ահա հայը դառնում էր բուլղար և ուզած օրը կարող էր Պոլսից մեկնել կամ դրսից Պոլիս մտնել: Սա մեծ դյուրություն էր նրանց համար, որոնք ուզում էին Պոլսից դուրս գալ: Մենք, ռուսահայերս, այժմ այլևս մնալու պետք չունեինք Պոլսում: Պետք էր դուրս գալինք:

Երբ մեր ժողովը գտավ, որ ռուսահայերը ուղղակի չպիտի մասնակցեն Բանկի գրավման գործին, ես աշխատեցի նրան հարակից մի գործ վերցնել: Բաբկենի հետ խոսեցի, որ ինձ ցույց տա այն տները, ուր սենյակներ էին վարձված և որոնցից

18 1908 թ. Բուլղարիան հռչակում է իր անկախությունը:

ռուսներ պիտի տեղային Բերայի գլխավոր փողոցով դեպի Բանկը շտապող գործի վրա: Ես բացատրեցի իմ նպատակը՝ այն է, որ ես ստադիո եմ հետևել ու տեսնել անձամբ, թե իսկապես այդ տներից ռուսներ նետվելու էին և թե արդյոք նրանց ավերմունքն այնքան զգալի է, որպեսզի գործերը Բանկի գրավման գործին արգելք չլինեն: Բաբկենը մի քիչ ստածելուց հետո հայտնեց, որ դա շատ լավ միտք է, և հետո անցնելով Բերայի մեծ փողոցը՝ մի առ մի ցույց տվեց նշանակված տները: Հատկապես նա մատնանշեց Գալաթա-Սերայ ոստիկանատան դիմաց գտնվող տունը, որտեղից ոչ միայն գործին պիտի խանգարեին, այլև Գալաթա-Սերայից լուր տանող բերող ձիավոր ոստիկաններին: Այդ դերում ես եթե վնասվեի ռուսների պայթելուց, քանի որ փողոցում պիտի լինեի, կամ սպանվեի, կհամարվեի պատահական մի անցորդ և ուրիշ ոչինչ, որով և առիթ չէի դառնա թյուրք կառավարության համար ասելու, թե շարժումները թելադրվում են Ռուսահայերի կողմից:

Բաբկենը բաժանվելիս ասաց, որ ինքը պիտի մտնի բոլոր սենյակները և ուրբա-ձիգներին զգուշացնի, որ իրենց հատուկ հետևող պիտի լինի, չլինի թե վախենան և ռուսներն անգործածելի թողնեն:

(Ժամը ճիշտ 12-ին) Ցույցի օրը առավոտից (ես փողոցում էի – համբերությունս չէր տալիս տանը նստել, դուրս եկա Պըտի Շան պարտեզի առաջ, կլինեի ժամը 10-ը: Տեսնեմ Հրաչյան ճամբորդական պայուսակը ուսին, որի մեջ ռուսներն էին դրված, շտապ իջնում էր դեպի Բանկի կողմը: Նրա հետ էին նաև երկու Բոյաձյան օրիորդները, որոնք ունեին մի-մի պայուսակ՝ դրանց մեջ էլ ռուսներ կային: Ինձ տեսնելով, մի րոպե կանգ առան, մի քանի խոսք փոխանակեցին և շտապեցին հեռանալ: «Առանց օրիորդների չես կարող մնալ, հա՛», –ասացի ես: Հրաչյան կարմրեց և ժպտաց: Հայտնի էր, որ նա շատ մտերիմ էր մեծ քրոջ՝ Իսկուհու հետ: Հետո կատակի տվեցի, և նրանք անցան:

Օրիորդները նրան պիտի հասցնեին անգլիական դպրոցն ու վերադառնային: Իսկուհին վերջը ամուսնացավ Հրաչյայի հետ և մինչև վերջինիս եղերական մահը (1915 թ.) դարձավ նրա կյանքի ամենալավ ընկերուհին:

Իմ նրանց հետ գնալը շատ անհարմար էր, ես կարող էի գործը վտանգել իմ անձնավորությամբ: Ես ապրում էի իբրև ռուս, ինչ գործ ունեի հայերի հետ: Նրանց գնալուց հետո շարունակ մտածում էի, թե արդյո՞ք բոլորը հավաքվելու էին անգլիական դպրոցում: Երկար տատանվելուց հետո կամաց-կամաց իջա դեպի Բանկը, մտա այն տուպիկը, ուր գտնվում էր անգլիական դպրոցը: Նախորդ երեկոյան ես օրիորդներից մեկի հետ կառքով այնտեղ երկու չեմոդան¹⁹ ռուսը էինք փոխադրել: Դռան առաջ տեսա Հրաչյային և 3-4 երիտասարդների, որոնց հետ խոսում էր: Ես նրանց չէի տեսել և պետք էլ չէր, որ նրանք ինձ ճանաչեին: Այդ միջոցին մի խումբ տղերք էլ եկան գնացին դպրոց: Այդքանն ինձ բավական էր. հավաքվում են: Գործը կիսով չափ կատարված է, որովհետև սկսվում է: Այլևս կանգնելու ժամանակ չէր. ես պիտի իմ դիրքում լինեի: Շտապեցի դեպի Բերա: Դեռ չհասած Գալաթա-Սերայի ոստիկանատունը, մտա մի սրճարան, սուրճ ուզեցի և սպասում եմ: Ժամը 12-ից 10 րոպե պակաս է: Միտքս այնտեղ է, հուզումից սիրտս խփում է: Լուսն եմ զարկերակի հարվածները ականջներիս մեջ: Անցավ ժամը 12-ը: Ոչինչ չի լսվում. անցավ 10 րոպե, դարձյալ ոչինչ: Աչքս ժամացույցին սպասում եմ: Մի 10 րոպե անց ինչ-որ պայթյունների անորոշ, խուլ ձայներ եմ լսում. ուրիշներն այդ չեն լսում, հետո մի աղմուկ – իրարանցում: Ես դուրս ելա և փողոցի մեջ կանգնեցի, դիտում եմ: Փողոցում գտնվող բոլոր մարդիկ ինչ-որ շվարումի մեջ փսփսուքով բաներ են ասում իրար, բայց որոշ բան պարզել չեն կարողանում: Այդ միջոցին մի ձիավոր ոստիկան շատ արագ սլացքով անցավ մեր մոտով: Այդ բազմամարդ փողոցով նման սուրպին ինքնին մարդկանց սարսափն ուժեղացրեց: Հանդիպելով մի խումբ ոստիկանների՝ ձիավորը մի խոսք փոխանակեց ու շարունակեց իր արշավը դեպի վեր: Ես մտածեցի, որ ձիավորը լուր է տանում Յեղդրզի պալատը: Այդ միջոցին իմ մոտ գտնվող տնից

19 ճամպրուկ:

մի ռուսը ընկավ փողոցի մեջ, հենց ոստիկանների մեջտեղը: Երկուսը գլորվեցին, մեկը փախավ, չորրորդը սուրը քաշեց և ոտի մեջ մի շարժում գործեց ու սկսեց իր շուրջը դիտել: Որին կասկածի. հարյուրավոր մարդիկ փողոցով փախչում են դեպի վեր: Խուճապն ահռելի դարձավ. խանութները, սրճարանները, ծաշարանները մի վայրկյանում հսկայական շոինդով փակվեցին: Մարդիկ գլուխները կորցրել են, չգիտեին ուր փախչեն, ուր թաքնվեն: Ահավոր վտանգի սարսափը պաշարել է բոլորին. երբեմն լսվում է ինչ-որ հառաչանք: Սովորաբար մարդիկ չեն խոսում, իրար ոչինչ չեն ասում: Ամենքն էլ սփթնած են. կարծես թե վերջին օրն են ապրում: Բարձրանում են դեպի վեր, դեպի Գալաթա-Սերայ: Այնտեղ ոստիկանները մեծ շարժման մեջ են, շտապ հավաքվում են, շարքի էին ուզում կանգնել: Վարանոտ դեմքեր են, երկյուղը պաշարել է բոլորին: Այդ միջոցին դիմացի անկյունի տան վերի հարկից երկու ռուսը միասին վար գլորվեցին: Պայթյունի շառաչք, ոստիկանների վայնասունը իրար խառնվեցան: Ողջ մնացածները ներս փախան. ներսից նրանց պետք հայհոյելով դուրս քշեց: Փողոցում անցուդարձը կանգ առավ, փախչողները շարունակում են գալ Գալաթայի կողմից, լեզուները բռնված են: Հարցերին պատասխանել չեն կարողանում: Գլուխները թաքցնելու մի ապահով վայր են փնտրում: Ես դիտում եմ և վեր բաձրանում դեպի Բերայի վերի մասը: Դեռ Թոքաթյանի սրճարան չհասած՝ տեսնեմ վերից կազմ ու պատրաստ գորք է իջնում շատ արագ: Վեր եմ նայում այն տներին, որտեղից ռուսները պիտի թափվեն: Ահա մի պայթյուն աջից, մյուսը ձախից. ծուխն ու զինվորները խառնվում են իրար, գորքի շարքերը ցրվել են գալիս, շատերը տների բակերն ու պասաժներն²⁰ են լցվում, մինչև ցրվածները կժողովեն, բավական ժամանակ է անցնում: Ոստիկաններ այլևս փողոցներում չեն երևում. նրանք այս ու այն ապահով ծածկի տակ մտած՝ դիտում են շուրջը: Ես վերադառնում եմ նույն փողոցով դեպի Գալաթա-Սերայ, գորքն արագ իջնում է, ետ նայում: Այդ միջոցին երկու ռուսը է գլորվում գորքի մեջ հենց Թոքաթյանի սրճարանի հանդեպ: Ընկած տեղերում գորքի խիտ շարքի մեջ պարապ տարածություն է երևում: Տասնյակ զինվորներ են գետնին ընկած. գորքի կարգը բոլորովին տակնուվրա է լինում, այնպես որ փախստականները հասնում են Գալաթա-Սերայի առաջ բացվող ուրիշ մի փողոցի, որ տանում է դեպի անգլիական դեսպանատուն: Մի մասը մտնում է այդտեղ գտնվող պասաժների մեջ, մյուս մասը փողոցի մեջ շվարած այս ու այն կողմն է փախչում ազատվելու համար վերից իջնող մահացու կրակից: Ես այդ պասաժներից մեկի մուտքի առաջ կանգնած եմ: Ահա մի ռուսը գլուխները կորցրած զինվորների մեջ: Մի սպա տեսավ այն լուսամուտը, որտեղից ռուսըրը նետվեց, զինվորներին համախմբեց, շարքի կանգնեցրեց պասաժի առջևով ձգվող մայթի վրա և պատվիրեց հրացաններն ուղղել դիմացի լուսամուտները: Այնտեղից ոչ ոք չի համարձակվում գլուխ հանել, ով հանդգնում է, իսկույն համազարկ է տեղի ունենում այն ուղղությամբ: Ռուսըն արդեն իր դերը կատարել է, ռմբաձիգն անմիջապես իջել է բակը և խառնվել փողոցում գտնվող հետաքրքիրներին²¹: Լուսամուտներից նայողները մյուս հարկերում և բնակարաններում ապրողներն են, որոնք չգիտեն, թե նույն տնից է ռուսըրը շարժված և հետաքրքրությունից գլուխները հանում են նայելու, թե ինչ է կատարվում փողոցում և այդպիսով համազարկերը իրենց վրա հրավիրում:

Բայց գորքերին մարդորսությանը զբաղեցնելու համար չեն ուղարկել: Շտապ սպաներ են հասնում և կարգադրում համախմբվել Գալաթա-Սերայի հանդեպ: Մի կերպ շարքի են կանգնում ու ցած շտապում: Նրանց անցած փողոցում մեկ-մեկ լսվում են ռուսերի շառաչները: Բայց և այնպես գորքը հասնում է Բանկին ժամը 1-ից ոչ առաջ, երբ Բանկը վաղուց հեղափոխականների ձեռքին է լինում:

Այնուհետև կամաց-կամաց աղմուկը խաղաղեց և քաղաքը թաղվեց մեռելային լռության մեջ: Փողոցներում անցուդարձը համարյա դադարեց, հատ-հատ մարդիկ էին անցնում, որոնց մեծ մասը գաղտնի լրտեսներ էին: Ես անցա Վարդ-Պատրիկ-

20 Երկկողմ խանութներով ծածկված առևտրասրահ (առանձին մուտք ու ելքով):
21 Հետաքրքրասերներին:

յանի սենյակը և պատմեցի, որ ռուսները իրենց դերը լիովին կատարեցին: Նա շատ ոգևորված էր. ձեռքերն էր շփում ու մեծամեծ հետևանքներ սպասում այդ օրվա ցույցից:

Քիչ հետո գնացի իմ սենյակը: Շրջակա տների լուսամուտներից իրար հետ բարձր խոսում էին ֆրանսերեն և հունարեն: Իրողությունը ոչ ոք դեռ չէր ըմբռնել: Լուր էր տարածվել, որ 40-ի չափ քյուրդեր կամ չերքեզներ Օսմանյան Բանկ են մտել ու թալանել: Ասում էին ու ծիծաղում. ոչ ոքի մտքով չէր անցնում, որ Բանկի վրա հարձակվողները հայեր կլինեն: Այդպիսի հանդգնություն հայերից սպասել անմտություն կլիներ: Գիշերը վրա հասավ. մեռելային լռություն էր ամբողջ Բերայում: Այն ինչ սովորական ժամանակներում Բերան եվրոպական մի անկյուն է, ուժեղ լուսավորություն ամեն կողմ, խիտ բազմություն մինչև գիշերվա ժամը 1-ը, մյուզիկ ու երեկույթներ, թատրոններում, սրճարաններում կենդանի շարժում ու ուրախություն: Այդ գիշեր ոչ մեկը դրանցից. երբեմն լսվում էր գիշերապահի գավազանի թխկոցը կամ փողոցի շան հայտունը:

Մեր տան բոլոր բնակիչները հավաքվել էին տան տիրուհու դահլիճը օրվա դեպքերի մասին իրենց տպավորությունները փոխանակելու համար: Դուրս գալ չէր կարելի, իսկ ժամանակը մի կերպ պիտի անցկացնել, և իրար գլխի են հավաքվել: Ինձ էլ կանչեցին, ես չմերժեցի, իջա ներքև: Կային և ֆրանսիացիներ, և իտալացիներ, և հույներ, և մի հայ: Վերջինը Եղիա Դեմիրձիպաշյանն²² էր, հայտնի գրագետ և ֆրանսա-հայ բառարանի հեղինակը: Նա այդ ժամանակ մտածին²³ մեծ խանգարումի մեջ էր. երբեմն նա այնքան էր իրեն կորցնում, որ գլխով մեկ բռնում էր, իր սենյակից դուրս էր գալիս նախասենյակ և երևակայական մարդկանց հայիոյում:

Արդեն լուր էր տարածվել, որ Գալաթայում ու Ստամբուլում շատ հայեր են ջարդել: Այդ լուրի վրա Եղիան դառը լալիս էր ու գանգատվում [հյուրասենյակում] նստող հյուրերին, որ եվրոպական պետությունները բոլորովին լքել են հայերին: Ոչ ոք մխիթարական խոսքեր չէր գտնում սփոփելու այդ տառապած հային: Ես մեջ ընկա և հայտնեցի, որ ռուս պետությունը միայն Արևելքում շահագրգռված է քրիստոնյա ժողովուրդների պաշտպանության խնդրով և վերջը հավանորեն դարձյալ նա միջամտի ի նպաստ հայկական դատի: Ես խոսում էի իբրև ռուս, և կարծես այդ խոսքերը լարեցին Եղիայի ուշադրությունը, և նա կասկածոտ հայացքով սկսեց ինձ դիտել: Արդյոք այդ նույն վայրկյանին Մաքսիմովը Բանկի պատի մոտ լուսամուտից իր ճարտար լեզվով չէր խաբում հեղափոխականներին իր դատարկ խոստումներով և նրանց համոզում՝ դուրս գալ Բանկից: Շատ հավանական է:

Հաջորդ օրը եղա Բորիսի մոտ: Նա շատ ջղային էր դարձել, զգուշությունը մինչև վախկոտության հասցնելով: Նույն տպավորությունն էին ստացել և մյուս գործիչները, որոնք եղել էին նրա մոտ: Նա շատ ավելի համակրելի կողմեր ունի, քան Վարդ-Պատրիկյանը: Բայց վերջինս մի առավելություն ունի. դա անվախությունն է, որ հեղափոխականի համար առաջին առաքիությունը պիտի լինի:

Ցնցումը Պոլսում այնքան մեծ էր, որ մի քանի օր շարունակ կյանքն իսպառ մեռած էր այնտեղ: Այդպես տևեց մինչև օգոստոսի 19-ը, երկուշաբթի, որ սուլթան Համիդի տոնն է²⁴: Սովորական իրավառություն, երաժշտություն պիտի սարքվի: Կարգադրված է, որ Պրտի Շանի օպերետը իր ներկայացումը տա երաժշտությամբ և երգերով, որ Գալաթա-Սերայ ոստիկանատունը զարդարվի սուլթանական թուղրայով²⁵ ու լուսավորվի:

Երաժշտության ձայնի վրա մարդիկ տներից սկսեցին դուրս գալ, Բերան կենդանացավ: Ժամը 9-ին, երբ բազմությունը գնալով շատանում էր, Պրտի Շանի դեմ գտնվող մի տանից երկու ռուսը նետվեց փողոց: Պայթյունի դրդողցի հետ կյանքը

22 Տեմիրձիպաշյան Եղիշե (1851-1908), հայ արձակագիր, բանաստեղծ, փիլիսոփա:

23 Հոգեկան:

24 Գահ է բարձրացել 1876 թ. օգոստոսի 19-ին:

25 Թուղրա՝ սուլթանական զինանշան:

միանգամից մեռավ քաղաքում: Օպերետում գտնվող բազմությունը պարտեզից դուրս փախավ փողոց, փողոցում անցուդարձ անողները նրանց հետ խառնվելով՝ այնպիսի մի խուճապ ստեղծեցին, որպիսին տեղի ունեցավ Բանկի գրավման օրը: 10 վայրկյանից փողոցները դատարկվեցին: Մյուզիկն արդեն վաղուց էր դադարել, սրճարանները փակվեցին և Սուլթանի տոնը բոլորովին խանգարվեց: Այդ տանը ռումբ գտնվելու մասին ոչ ոք մեզանից չգիտեր. մեզ համար հանելուկ մնաց, թե ով էր այդ անողը: Հետո պարզվեց, որ մեր բարեկամ բուլղարացիներն էին արել: Նրանց խիստ ծանր էր եկել այդ օրվա քաղաքի ուրախ տրամադրությունը. այնտեղ հայերին հարյուրներով շարդել տալուց հետո, դեռ Սուլթանի տոնախմբությունն էլ պիտի կատարեն: Պետք է քանդել այդ ուրախության աղբյուրը, այդ տոնախմբությունը, և այդ երկու ռումբը, որ Լյապոֆը մերոնցից ստանալով՝ պահ էր տվել իր ընկերներին, նրանք այդպես գործածեցին:

Հաջորդ օրը, օգոստոսի 20-ին, երեքշաբթի մենք ռուսահայերս դուրս պիտի գանք Պոլսից իբրև Բուլղարներ: Մեզ հետ պիտի լինի նաև Ժաք Լևոնը, որին դեսպանատներում տեսնող շատ է եղել, կարող է մատնվել:

Լյապոֆը մոտիկ կապեր ունի բուլղարական գործակալության հետ և այնտեղ պատրաստել է տվել չորս հատ անձնագիր չորսիս դիմագծերով ու նշաններով: Իմ անունս է Դիմիտրի Մարինով-Պոպով Բալչըկ քաղաքից: Անձնագրերը բերին, ու մենք յուրաքանչյուրս իր անձնագրի տակ ստորագրեց, որով այլևս կեղծիք լինելու ոչ մի կասկած չկա:

Ցերեկը ժամը 12-ին ինձ մոտ եկան մի երիտասարդ և երկու օրհորդ. բոլորն էլ բուլղար և հրավիրեցին կառք նստել: Ժողովեցի իրերս, սեղանի վրա գտա Բաբկենի կողմից մոռացված Խրիմյանի «Սիրակ և Սամվել» գիրքը: Անհարմար էր հետս վերցնել. մաքսատանը թյուրքերին կասկածելի կդարձնեի իմ անձնավորությունը, թողնել սենյակում նույնպես անհարմար էր: Թխկացրի Եղիա Դեմիրձիպաշյանի դուռը և գիրքը նրան հանձնելով՝ ասացի. «Ծանոթ մի հայ է մոռացել, եթե գալու լինի և ինձ հարցնի, խնդրեմ իրեն տաք»: Ասի, մնաք բարև արի և իջա փողոց:

Հասանք մաքսատուն, պասպորտս նայեցին, իրերս, ոչ մի կասկածելի բան չուներին, իսկույն բոլոր ձևականությունները կատարվեցին, և մենք բոլորս անցանք նավ, որ Բուլղարիա պիտի մեկներ նույն երեկոյան: Նույն պայմաններում, բուլղար մարդ ու կանանց ուղեկցությամբ առանձին-առանձին նավ բարձրացան և Վարդ-Պատրիկյանը, և Բորիսը, և Ժաք Լևոնը: Մեզ հետ Բուլղարիա էր գալիս և Լյապոֆը, որպեսզի բուլղարական նավահանգստում դժվարություն չկրենք:

Լյապոֆը երբ առաջին անգամ նավում ինձ տեսավ, վազեց, փաթաթվեց ինձ: Նա կարծել է, թե ես սպանված եմ կամ բռնվել եմ: Ցույցի առաջին օրը Գալաթա-Մերայի դիմաց մի տան նստած ժամանակ, երբ հանկարծ լսում է ռումբերի պայթյունը հենց իրենց տան տակ, գլուխը հանում է և ինձ է տեսնում իրենց լուսամուտի տակ, կարծում է, թե ես եմ շարտել ռումբերը և փողոցում կանգնել՝ չիմանալով ուր պահվեմ: Իսկույն ցած է վազում, որ ինձ ներս առնի ու պահի: Մինչև չորրորդ հարկից ցած իջնելը ես հեռացած եմ լինում, և նա ինձ չի գտնում: Հիմա իր ուրախությունն է արտահայտում իր կոտորած ռուսերենով: Նա զարմացավ, երբ բացատրեցի, որ այդ ռումբերը նետվեցին հենց իր գտնված բնակարանի կողքի սենյակից: Նա միայն գիտեր, որ մի բան պատրաստվում է, բայց թե ինչ, երբ, ինչ չափով, այդ մասին ոչինչ չգիտեր:

Առավոտյան Բուրգաս նավահանգստումն էինք: Դուրս գալու ժամանակ Լյապոֆն առաջ անցավ և մաքսատան պետի ականջին ինչ որ լրանի փսփսաց: Մեզ ընդունեցին մեծ սիրով, անձնագրերիս չնայեցին իսկ և ներս առան:

Բուրգասում ես դժբախտություն ունեցա ներկա լինել մի վեճի, որ տեղի ունեցավ Վարդ-Պատրիկյանի և Բորիսի միջև, և որի անախորժ տպավորությունը մինչև այսօր իսկ, երեսուն տարի հետո, դեռ չեմ մոռացել: Երևակայական իմ ու քո խնդիր էր վեճի նյութը: Բանկի գրավման գաղափարը ո՞վ առաջին անգամ հղացավ: Յու-

րաքանչյուրը պնդում է, թե իր հղացումն է: Բացի այդ ամեն մեկը գտնում է, որ ինքն է աշխատել գործը գլուխ բերել, ինքն է շաղկապել գործը և որոշ հետևանքի հասցրել և նման դատարկաբանություններ: Այս հողի վրա նրանք այնքան առաջ գնացին, որ սկսեցին իրար վիրավորական խոսքեր ասել: Այս երևույթը ինձ չափազանց վրդովեց: Մյուս օրը ես հայտարարեցի, որ Կովկաս եմ մեկնելու. այն ինչ նրանք երկումն էլ ուզում են ժնն գնալ: Երկու օրից հետո ես նրանց թողեցի Բուրգասում և մի կեղծ պարսկական անձնագիր ձեռք բերելով՝ առաջին պատահած նավը նստեցի ու օգոստոսի վերջերին կամ սեպտեմբերի սկզբներին հասա Թիֆլիս:

Հետո ես իմացա, որ նրանք գնում են ժնն և այնտեղ էլ նույն ձևով շարունակում են իրենց վեճը. վերջն էլ վեճի են բռնվում խմբագրության անդամների՝ Հոնանի և Ռոստոմի հետ: Բավական անախորժ խոսակցություն է տեղի ունենում այնտեղ: Թե՛ Ռոստոմը և թե՛ Հոնանը շատ դժգոհություն էին հայտնում հատկապես Բորիսից, որ շատ բան ուզեցել է ինքնագլուխ կատարել, կարգադրություններ անել անկախ տեղի պատասխանատու ընկերներից ու պրետենզիաներ ունենալ, որպես Բանկի գրավման գործը կազմակերպող, այնպես որ վերջը իրարից բաժանվում են համարյա թե գժտված: Իրավունքների տեր է համարում իրեն և Վարդ-Պատրիկյանը, որ այնուհետև Բուլղարիայում նստած տեղական գործերն է վարում, բայց կամաց-կամաց կամայականություններ է անում, հավաքված դրամները փոխանակ խմբագրատուն ուղարկելու, պահում է և ինքնագլուխ «Շարժում» թերթի վրա ծախսում, որ վերջին տարիները «Դաշնակցության» ղեկավարների դեմ պայքար մղելու գործիք է դարձնում իր ձեռքում: Մի ժամանակ երագում է նույնիսկ առանձին հոսանքի ղեկավար հանդիսանալ, դրամներ հավաքել «Դաշնակցության» անունով ու հաշիվ չտալ: 5000 ֆրանկից ավելի դրամը սեփականում է, ապա տրվում է հարբեցողության ու իրեն խիստ վարկաբեկում: 1906 թվին, տեղական մարմնի կարգադրությամբ, որպես զեղծարար ու դրամաշոթ Ռուշուկում տեղորի է ենթարկվում: Ես այդ ժամանակ գտնվում էի ժննում. այդ պատիժը գտա շատ անարդարար մի մարդու դեմ, որ անցյալ ունի և որին հնարավոր կլիներ հորդորներով ու նրա մոտիկ ընկերների միջոցով իրավախոհության հրավիրել: Այդ մի կետը Դաշնակցության այդ շրջանի գործունեության մեջ արդարացնելու տվյալները պակասավոր են մնացել: Այսպես վերջացավ մի կյանք, որ սիրում էր կատակներ անել ու ընկերների կապը այս կամ այն օրիորդի հետ «Մոցիքուլը Հայաստանով» բացատրել: Բայց ինքն ևս ժամանակին իր տուրքը տվեց «Մոցիքուլը Հայաստան» իր սրախոսության և ամուսնացավ Սամարաթիայում Բանկի գրավման օրը քաջությամբ ընկած Սուրենի նշանած օրիորդի հետ: Գալով Բորիսին: Նա միառժամանակ հեռու մնաց անմիջական գործից, բայց խմբագրությունը քննադատելով հանդերձ՝ իրեն շատ կորեկտ պահեց և մինչև վերջ կուսակցության արժանավոր մի անդամը եղավ:

Կովկաս հասնելով միայն հասկացա, թե ինչ մեծ սենսացիա է առաջ բերել Բանկի պատմությունը: Խնդիրը նրանումն էր, որ Պոլսում մենք ամեն ինչ թաքցրինք ամենքից, մեր ծրագրի մասին ոչ մի տեղեկություն չտվինք նույն իսկ «Դրոշակի» խմբագրության, այնպես որ, երբ առաջին անգամ հեռագիրներ են ստացվում այդ մասին, ինչպես արտասանմանում, նմանապես և Անդրկովկասում, չեն կարողանում հասկանալ, թե դա մեր գործն է: Կասկածների ու տատանումների մեջ են մնում բոլորը: Երբ մենք դուրս ենք գալիս Բուլղարիայից և հեռագրով ու նամակներով հարդորում ենք այս ու այն կողմ, նոր միայն ընդունում են իրողությունը: Երբ Թիֆլիս մտա, դեռ մեր ընկերները շատ քիչ տեղեկություն ունեին այդ մասին: Ժողով գումարեցին, ես զեկույց կարդացի մանրամասն, շատերը ոգևորությունից հանգիստ նստել չէին կարողանում: Այդպիսի հաջողություն գործի շահերի համար անսպասելի է եղել: Առավոտյան առաջին անգամ ինձ առաջարկեցին թոուցիկ գրել և տպագրելով տարածել ժողովրդի մեջ: Թոուցիկից ամենքը նոր իմացան, թե դա «Դաշնակցության» գործն է: Այդ օրվանից «Դաշնակցության» հեղինակությունը սկսեց

բարձրանալ ամենուրեք: Ես օրվա մարդն էի, կենդանի վկա այն խոշոր ցույցի, որ հայ հեղափոխական տարեգրության մեջ եզակի էր համարվում:

Քիչ անց ինձ առաջարկեցին մի պտույտ կատարել դեպի Անդրկովկասյան կենտրոնական քաղաքները, զեկուցումներ տալ, մեր տեղական մարմինների տրամադրությունը բարձրացնելու համար: Ես եղա Գանձակ, Շուշի, Բաքու և Երևան: Ամեն տեղ մեծ ոգևորություն ու հետաքրքրություն էր առաջ բերել Բանկը: Ամեն տեղ ինձ անվերջ խոսեցնում էին, ոգևորվում և ավելացնում. «Այ, հիմա ժողովուրդը իր քսակը լայն բաց կանի «Դաշնակցության» համար»: Եվ իրավ, այդ օրվանից մի խոշոր բեկում կատարվեց հայկական կյանքում: «Դաշնակցությունը» դարձավ ղեկավար մի օրգան, որ տոն էր տալիս ոչ միայն հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման, այլև հասարակական բոլոր երևույթների: «Դաշնակցությունը» դառնում էր հայ ժողովրդի և վշտի և ուրախության արտահայտիչը: Ցուցական գործունեության տեսակետ պաշտպանողների հաղթանակն էր դա միաժամանակ: Պարզ էր, որ ուղղությունը պետք է ուժեղանար: Գործիչներից շատերը, որ մինչ այդ սկեպտիկ վերաբերմունք էին ցույց տալիս, այժմ խոստովանում էին, որ իրավ պետք է մեր նյութական և բարոյական ուժի գեթ կեսը ցուցական գործունեության տրամադրել:

Գետաբեկից շարունակվում էր դինամիտի ստացումը. դա պիտի փոխադրվեր ծովով: Օդեսան դառնում էր մեր փոխադրական կարևոր կենտրոններից մեկը: Հարկավոր էր այնտեղ [աշխատանքները] լավ կազմակերպել, որպեսզի որքան կարելի է շատ պայթուցիկ փոխադրվի Բուլղարիա: Այնտեղի մեր բարեկամները ապրանք թաքցնելու համար ամեն դյուրություն տալիս են, պետք է օգտվել առիթից:

1896-ի վերջերքին ես մեկնում եմ Օդեսա: Այնտեղ կան աշխատող ընկերներ, որոնց մեջ աչքի է ընկնում Մարտիրոս Մարգարյան (Մաֆո), որ մի վաճառականի մոտ գործավար է: Նա բավական կապեր ունի տեղական թե՛ պաշտոնյաների և թե՛ վաճառականների շրջանում: Սրանց ներկայացուցիչները հաճախ գնում են Բուլղարիա առևտրական գործով: Գնալիս տանում են հետները դինամիտը. այնտեղ [Բուլղարիայում] հատուկ մարդ կա, որ հանում է²⁶: Սակայն դա պատահական բնույթ է կրում, պիտի ունենալ հատուկ մարդ, որ դրանով զբաղվի: Ռուսական նավերի վրա մարդիկ են ճարվում, որոնք հանձն են առնում փոխադրել: Դուրս եկող ապրանքը քննության չի ենթարկվում, ուրեմն Ռուսաստանի կողմից դժվարություն չկա: Բուլղարիայում էլ մարդ կա, որ հանգիստ կերպով ստանում է: Իսկ եթե այս ճանապարհն էլ չի օգնում, մեր ընկերներից մեկն ու մեկը մեկնում է Բուլղարիա և հետը տանում պայթուցիկ նյութը: Ծախք պետք է երթնեկելու համար: Այդ էլ հեշտ է ձեռք բերել: Այդ միջոցներին այնտեղ էր գտնվում սամսոնցի, թե կիրասոնցի մի հայ հարուստ վաճառականի որդին, մի պատանի, որին շատ լավ ծանաչում էին Օդեսայում աշխատող երկու երիտասարդ ընկերներ: Իրենք էլ նրա հայրենակիցներն էին, այդ պատանին հաճախ լինում էր այդ երիտասարդների մոտ: Նրա հայրը հայտնի է լինում որպես խիստ ժլատ մարդ: Այդ առիթով խոսում են Մարտիրոսի հետ և նա հղանում է այդ պատանուն հենց իր կամքով գողանալու միտքը, որով հորը նամակ կգրվի և 2000 ոսկի դրամ կպահանջվի [որպես] որդու կյանքի փրկագին: Կարծեմ դա «Դաշնակցության» պատմության մեջ առաջին դեպքն է լինում: Ես էլ իմ համաձայնությունն եմ տալիս:

Թվում էր, թե շատ հեշտ է դրամ կորզել մի ժլատ մարդուց: Նամակը հիշյալ վաճառականին հասնելուն պես, իմաց է տալիս թյուրք[ական] կառավարության, նա էլ գրում է Օդեսայի թյուրք[ական] հյուպատոսին, որ և իր հերթին Օդեսայի ոստիկանությանն է դիմում: Պատանու ծանոթ մեր ընկերները հրապարակի վրա էին. ամենքը գիտեին, որ պատանին նրանց շրջանումն է լինում: Ոստիկանությունը այդ երկուսին ձերբակալում է: Խնդիրն սկսում է մեծանալ, ծայրը կարող է Մարտիրոսին հասնել, գուցե և ինձ: Ես էլ մի երկու օրով Սևաստոպոլ եմ ուղևորվել՝ այնտեղ ևս ապրանքի տեղափոխության մի կայան հիմնելու համար: Վերադառնում եմ Օդեսա.

26 Այսինքն՝ կարողանում է նավից դուրս բերել դինամիտը:

Գաշնակցական ամբողջ կազմը վտանգի տակ է: Մարտիրոսը գործ է դնում իր ծանոթությունը պաշտոնյաների հետ, և դուրս են բերում, որ հիշյալ պատանին ինքն է սարքել այդ բոլորը, որպեսզի հորից այդ ճանապարհով դրամ ստանա և իր ծանոթ հայրենակիցների հետ քեֆեր անի: Գործին այս բացատրությունը տրվելուց հետո ձեռքակալածներին բաց են թողնում և տղային հանձնում են թյուրք[ական] հյուպատոսին, որ նրան հայրենիք է ուղարկում՝ հոր մոտ: Այս ավանտյուրան²⁷ վերջացավ բավական անցավ կերպով, և մենք շատ ծիծաղեցինք: Ծիծաղելին այն է, որ Օդեսայից Ժնև նամակ գրվեց, թե շուտով 2000 ոսկի դրամ կստացվի խմբագրատան համար, ինչպես որ սպառնալիք դիմումի մեջ էլ դրամ ուղարկելու համար «Դրոշակի» խմբագրատան հասցեն էր տրված: Մենք շատ էինք անփորձ, կարծելով, թե առանց արյունի հնարավոր է դրամ կորզել հայ հարուստից, թեկուզ ամենանվիրական գործի համար: Մի բան լավ էր, որ այդ ձեռնարկությունից ոչ ոք չտուժեց:

1897 թվի հունվարին Թիֆլիսում ժողով էր նշանակված: Այս անգամ ժողովին մասնակցում էին թվով շատ ավելի գործիչներ: Ամեն կողմից մարդիկ էին եկած: Ես Օդեսայից հասա ժողովի կեսերին: Բանկի գրավման ազդեցությունը խոշոր փոփոխություն էր մտցրել մարդկանց տրամադրությունների մեջ: Մի տարի առաջ ցույցերի կողմնակիցները շատ քիչ էին, հիմա արդեն մեծամասնություն էին կազմում: Նույնը նաև Կիլիկիայում ժողովրդական ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնելու հարցում: Մեծամասնությունը գտնում է, որ այդ ուղղությամբ պիտի ընթանա մեր գործունեությունը: Վանի ուղղությամբ աշխատանքի պաշտպանների թիվը շատ պակասել է, թեև այդ ուղղությամբ գործունեությունը ևս շարունակվելու է նախկին ձևով: Նոր ուժերը բոլորն էլ արևմտյան ճակատի ուղղությամբ պիտի աշխատեն, Վանի ուղղությամբ մնում են նրանք, որոնք տեղական պայմաններին ծանոթ են:

Ժողովում քննվում է այն ծրագիրը, որ ես ու Գարոն դեռ Կիպրոսում եղած ժամանակ մշակել էինք և ուղարկել թե՛ խմբագրատուն և թե՛ Կովկաս: Կիպրոսը, ըստ այդ ծրագրի, դառնում է կայան Կիլիկիայի գործունեության համար: Այնտեղ հավաքվում են մեր մարտիկները, փորձի համար փոխադրվում է զենք, զինված խումբ է անցնում գաղտնի մակույկով Կիպրոսի հյուսիսային ափից, Ս. Մակարի վանքի կալվածքից, դեպի Կիլիկիայի ափը, որտեղ վաղադների²⁸ առաջնորդությամբ բարձրանում է Տորոս լեռան բարձրունքները: Մի նման խումբ էլ հետագայում անցնում է ծովով դեպի ավելի հեռուն, դեպի Հայոց ծոց, Չոք-Մարզվանի ծովափը դուրս գալու, որտեղից խումբը անցնում է Հայ-Լեռ (Գյավուր-Դաղ):

Այդ խմբերը հարաբերության մեջ են մտնում տեղացի հայերի հետ և նոր խորհրդակցությունների միջոցով հիմնական գիծ են մշակում՝ զենք ընդունելու դրսից և տրամադրելու կովոդ ուժերին: Նպատակն է՝ լավ զինել մի քանի կարևոր կետեր. - Հաջըն, Ջեյթուն, Կապան, Հասան-Բեյլի, Չոք-Մարզվան և Մուսա Դաղ²⁹: Կիպրոսը կայան ընդունելը զենքի համար պայմանավորվում է Հնչակյանների հետ համերաշխ գործունեությամբ: Հակառակ դեպքում զենք մթերել Կիպրոսում անհնար է համարվում: Բայց նրանցից գաղտնի փոքր պարտիայով³⁰ ստանալ ու անմիջապես ճանապարհել կարելի է թվում և սկզբնական շրջանում մեծ քանակով զենք հասցնել Կիպրոս ինքնին խելացի խելի լինի, քանի որ Կիպրոսում զենք ունենալ խստիվ արգելվում է անգլիական կառավարության կողմից: Պիտի ուրեմն փորձել: Ցուցական գործունեությունը այսուհետև ավելի պիտի ուժեղացվի, և այդ ոչ միայն Պոլսում, այլև Զմյուռնիայում, Սալոնիկում և այլ հարմար դատված ծովափնյա քաղաքներում:

Ժողովից հետո գործիչները ցրվում են դեպի իրենց շրջանները: Ես պիտի մեկնեմ արևմուտք, ինչ-ինչ պատրաստություններ պետք են: Դինամիտ պիտի ստացվի

27 Արկածախնդրություն:

28 Ուղեկցողներ:

29 Մուսա լեռ:

30 Խմբաքանակ:

Գետաբեկից, Օդեսա հասցնելու, այնտեղից Թյուրքիա ուղարկելու համար: Փետրվար ամսի վերջերքումն է: Ես ապրում եմ Սիմոնի մոտ. մի սենյակում ենք քնում ես ու նա: Մի գիշեր, երբ ես արդեն պառկած եմ, իսկ Սիմոնը դեռ զբաղվում է, հանկարծ դուռը թխկացնում են: Սիմոնի հարցին, թե ո՞վ է. “Во имя закона...”³¹ լավում է ժամդարմների սովորական խոսքը: Սիմոնը իր մոտ վտանգավոր թղթեր չի պահում, ամեն իրիկուն թղթերը դուրս է տանում և բախում թաքցնում: Այդ կողմից ապահով է: Դուռն իսկույն բաց արեց: Ժանդարմները ներս մտան և հայտարարելով, որ պիտի խուզարկեն, սկսեցին գրքերը, թղթերը քրքրել: Ես հանգիստ պառկած եմ: Թղթեր կան մոտոս, ատրճանակս էլ գլխիս տակն է: Մտածեցի, որ վերջը պիտի գան նաև իմ անկողինը նայեն, վեր կացա, շապիկով մտա մյուս սենյակը, ուր Սիմոնի Սոնիկ քույրն էր, տվեցի նրան թղթերս ու ատրճանակս, նա դրեց սեղանի արկղը: Ես եկա և տեղումս պառկեցի: Ինձ վրա ոչ որ ուշադրություն չդարձրեց: Ոչինչ վտանգավոր չգտան և դուրս գնացին: Մյուս սենյակները չմտան:

Հաջորդ օրը, երբ ես տանը չեմ լինում, արդեն թղթերն ու ատրճանակը մոտս են, նորից գալիս են և այս անգամ ամբողջ տունն են խուզարկում, նույնիսկ պահարանների մեջ են ման գալիս, դարձյալ ոչինչ չեն գտնում, բայց խստիվ հարցուփորձ են անում իմ մասին, թե գիշերը իր [Ս. Զավարյանի] սենյակում քնած մարդն ո՞վ էր: Սիմոնը գիտեր, որ ես կասկածելի մարդ չեմ կառավարության համար, և իրավ, մինչ այդ ժամանակ ես Ռուսաստանում ոչինչ չեմ արել: Սիմոնը հայտնում է իմ անունը և ասում, որ ես մեկնել եմ Բագու: Սիմոնին բանտարկում են: Ես լուր չունեմ և Բագու գնալու էլ մտադրություն չունեմ:

Գնացել եմ Բարսեղի (Կարա-Մելիք) մոտ, որ ապրում էր հյուրանոցում և խորհրդածում ենք: Ներս է գալիս Եվգենիա Կոնստանտինովնան (Քրիստափորի կինը) և պատմում եղելությունը և ավելացնում, որ Սիմոնի տան առաջ հաստիկ մարդ է կանգնած ինձ ձերբակալելու համար: Այդ գիշեր անցնում եմ Արշալույս Մխիթարյանի մոտ ու մյուս օրը ծանապարհվում եմ Գանձակ: Այնտեղ մի օրում արտասահմանյան անցագիր եմ ստանում ու ծանապարհվում դեպի Օդեսա: Հետո տանում եմ մեծ քանակությամբ դինամիտ: Օդեսայում ինձ միանում է Նիկոլայ Մատինյանը, միասին ծանապարհվում ենք Բուլղարիա: Հետներս բերած դինամիտը տեղական ընկերները նավից ամենաշուրթին կերպով հանում են: Այնտեղ կան բավական գործիչներ: Երկու օր հետո գալիս է և Հոնանը ժնկից: Կիլիկիայի խնդիրը զբաղեցնում է բոլորին: Արդեն կարգադրված է Հունաստանում զենք առնել, մի տասը հրացան, տասը ատրճանակ, իրենց փամփուշտներով: Խաժակն այնտեղ է: Ես պիտի շտապեմ: Ամեն գնացող իր հետ վերցնում է երկու մեծ կապոց դինամիտ, Պոլսի համար: Հասնում եմ Պոլիս, քաղաք չեմ իջնում. պիտի անցնեմ³²: Մակույկավարը տված նշանով մոտենում է ինձ: Ես կապած ունեմ կարմիր փողկապ. դա էլ իմ նշանն է, բայց միևնույն ժամանակ գրված³³ է և իմ դիմագիծը³⁴, հասակը, որպեսզի ինձ նավի վրա շուտ գտնի: Տալիս եմ նրան կապոցները: Տանում է՝ ես նավից հետևում եմ նրան: Նա ուղղակի նավից շարտում է կապոցները ներքև իր մակույկի մեջ և իջնելով մակույկը, սահում է դեպի մաքսատուն, բայց քիչ գնալուց հետո, ուղղությունն այնպես ճարպիկ կերպով փոխում է, որ տեսնողը կարծում է, թե նա գալիս է քաղաքի որևէ մասից մի ուրիշ մաս երթալու համար: Նա իր տեղը գիտե:

Ծանապարհս շարունակում եմ դեպի Հունաստան: Գտնում եմ Խաժակին Աթենքում: Նա այդ միջոցին տեսնվում էր Տիգրան Երկաթի³⁵ հետ: Սա Պոլսի արիստոկրատ կիսահայ ընտանիքից մի վառվռուն երիտասարդ է, գրող, Հայ դատի ջերմ պաշտպան, բայց հայերեն լավ չգիտե, խոսում է ֆրանսերեն, անգլիերեն, հունարեն և

31 «Հանուն օրենքի»: Կախման կետերը փաստաթղթինն են:

32 Այդպես է բնագրում:

33 Նկարագրված է:

34 Արտաքին տեսքը:

35 Տիգրան Երկաթ (Պիլեզիկյան Կարապետ, 1870–1899), հայ գրող, հրապարակախոս, գրական-հասարակական գործիչ:

թյուրքերեն: Որևէ կուսակցության չի պատկանում, Հնչակյանների հետ էլ կապ ունի: Նա գտնում է, որ առանց միության հայ հեղափոխականները ոչ մի հետևանքի չեն հասնի: Բոլորը միևնույն գաղափարին են ձգտում, բայց ցրված ուժերով, իրար հակասում են, ջլատում և հաճախ իրար խանգարում: Շատ ձիշտ դիտողություն: Բայց ինքը գրչի մարդ է, Անգլիայում կապեր ունի, մեծ հավատ ունի դեպի անգլիական դիպլոմատիան³⁶: Թորթախտավոր է: Այնուհետև նա շատ չապրեց:

Ջենք գնելու մասին Խաժակն ասաց, որ սպասում են Սարհատին, սա լավ զենք ձանաչող է: Գալուն պես պիտի առնեն ու ձանապարհեն: Հայտնի դարձավ, որ Կիպրոսում է գտնվում Ալեքսանդր Թադևոսյանը՝ Արշակի եղբայրը: Շտապեցի Եգիպտոսի գծով հասնել Կիպրոս, որպեսզի զենքն ընդունելու հարմարություններ ստեղծենք:

Կիպրոսում հավաքվել էին 7 հոգի. դրանց թվում էին Հրաչյան, Վահագնը, որոնց ձանաչում էի Պոլսից. մյուսներին չէի հանդիպել: Շուտով պարզվեց, որ մի մակույկավար են վարձել, որը պիտի ընդունի ստացվող զենքը, պահի իր մոտ, մինչև որ խումբը պատրաստվի, և իր նավակով գաղտնի ձանապարհով հասցնի Կիլիկիո ափը: Դրա համար նրան կանխավճար են տվել արդեն 15 ոսկի: Երբ տեղ հասցնի, այդքան էլ պիտի այնտեղ տրվի:

Հաջորդ օրը փողոցում ինձ ցույց են տալիս մակույկավարին, Յորկի անունով մի կիսասև հույն, որին նախորդ տարվանից շատ լավ ձանաչում եմ որպես խարդախ մի մարդ: Անմիջապես հայտնում եմ այդ մասին մեր ընկերներին, որ մեծ սխալ են արել, այդպիսի մի մարդ ձարելով: «Նա մեր զենքերը եթե հասցնի էլ, մեզ չի տա և ստացած դրամները կսեփականի և դուք ոչ մի միջոց չունեք նրա դեմ կռվելու», - ասացի ես:

Այդ իմ հայտարարությունը դուր չեկավ Ալեքս. Թադևոսյանին, այդ համարեց իր հասցեին թշնամանք, և իմ դեմ լարեց տղաներից մեկ-երկուսին: Մյուսներն արդեն ձանաչում էին նրան, որպես ոչ նորմալ անձնավորություն, ինձ խորհուրդ տվին նրա հարձակումներին չպատասխանել, մինչ որ ապրանքը ստացվի, այնուհետև հեշտ է նրան այստեղից հեռացնելը որպես անհաշտ մարդու: Այդ միջոցին նամակ ստացվեց, որ զենքերը ձանապարհվել են, բերողն է Նիկոլ Մատինյանը, որ ասորական³⁷ անցագրով ապրանքը հունական նավի է հանձնել: Նրա հետ լինելու է նաև Սարհատը: Ժամանակ չկար և ոչ հարմարություն, որ գրեին զենքերը չձանապարհել: Մի անգամ նավին հանձնելուց հետո ու՞ր կարելի է հանել ու պահել: Ոչ մի տեղ, միայն իր հասցեին կարող է գալ: Հասարակ ապրանք չէ, որ ուզած տեղը իջեցնես, որտեղ էլ հանես պիտի բռնեն: Այդ մի քանի օրը բավական անախորժություններ կրեցի ես հիշյալ Թադևոսյանից:

Վերջապես նավը եկավ: Տղաներից երկուսը նավ գնացին հենց Յորկիի մակույկով, որպեսզի նրան ցույց տան ապրանքը: Այդպես արին. նրանք Յորկիին ցույց են տալիս երկու խոշոր արկղները, որոնք դրված են նավի տախտակամածի վրա: Նավապետը գիտեր նրանց ինչ լինելը, կաշառք էր ստացել և թույլ էր տվել դնել նավի վրա և չէր մտցրել իր նավի ապրանքների ցուցակում, և դա այն վստահությանբ, թե ապրանքը մաքսից կփախցնեն և այդպիսով այդ արարքը կմտածակված:

Յորկին ասում է, որ ինքը մի անգամ կվերադառնա նավահանգիստ (նավը Լառնակայում կանգնում է ծովափից մոտ 1 վերստ հեռավորության վրա) և ապա կգնա այդ երկու արկղները բերելու: Մերոնք համաձայնում են և նորեկներին հետներն առնելով՝ նստում են Յորկիի նավակը և դուրս գալիս ափը: Սակայն կասկածն ինձ կրծում է. ես ծովափին կանգնած սպասում եմ, թե ինչով կվերջանա այդ պատմությունը: Ամեն ինչ նավից հանվեց ու փոխադրվեց ափը, իսկ Յորկին կամրջի վրա կանգնած է. ինչ-որ բանի է սպասում: Մին էլ տեսնեմ նա մոտեցավ մաքսատան

36 Դիվանագիտություն:

37 Հավանաբար՝ պարսկական անձնագրով, իսկ ազգությամբ՝ ասորի:

վարիչին, նրան մի կողմ տարավ և ինչ-որ երկար ու բարակ խոսում է հետը: Ես կռահեցի, որ նա գենքի պատմությունն է անում, գենքն է մատնում: Յորկիին լսելուց հետո անմիջապես մաքսատան վարիչը նշան տվեց իր մակույկավարներին ծով իջնել: Մակույկը պատրաստել մի վայրկյանի բան էր: Նա կանչեց Յորկիին իր հետ, ու գնացին նավ: Քառորդ ժամ անց երկու արկղները մակույկի մեջ դրած դուրս եկան կամրջակի վրա: Ես շտապեցի տուն և դեռ երկու նոր եկած ընկերներին չտեսած՝ հայտնեցի գենքի մատնվելու ու բռնվելու դեպքը: Ընկերները իրար գլխով անցան, ոմանք շտապեցին դեպի նավահանգիստ: Բայց ի՞նչ, արդեն ուշ էր: Հիմա ոստիկանությունը փնտրում է բերողին, Նիկոլային: Նրան թաքցրինք տան հետևում: Ոստիկաններն եկան, ինձ կանչեցին, որ այսպիսի մեկը կա այսօր նավից իջած՝ մեզ մոտ պիտի լինի: Ես հայտնեցի մեր ընկերների քանակը և ավելացրի, որ նորեկ մարդ չկա մեզ մոտ: Նպատակներս է, որ Վահանին (Նիկոլին) ուղարկենք մի ուրիշ նավահանգիստ, օրինակ՝ Լիմասոլ, որ այնտեղ նավ նստի ու հեռանա կղզուց: Գիտեինք, որ բավական ծանր պատիժ կտան, եթե ձեռք ընկնի:

Այդ ծրագիրը գլուխ չէկավ: Փոքրիկ երկիր է, արթուն ոստիկանատուն [ոստիկանություն], ամեն տեղ ճանապարհներին հսկիչներ կան: Այս նկատառումներով հարմար գտանք, որ Նիկոլան անձամբ գնա մաքսատուն և հայտարարի, որ գենքն ինքն է բերել, վաճառական մարդ է, ուզեցել է փող աշխատել, հիմա իր ապրանքը ետ պիտի տանի, եթե թույլ չեն տա ծախելու: Այս մասին խորհուրդ արինք և Տիրան անունով մի հայ փաստաբանի. նա էլ գտավ, որ դա ամենից խելացի վարմունքը կլինի, մանավանդ, որ բերողը հայ չէ, այլ ասորի պարսկահպատակ: Այդպես էլ արեց Նիկոլան: Այն միջոցին, երբ բոլոր փողոցներում նրան էին փնտրում, ներկայացավ ոստիկանության և պահանջեց իր ապրանքը: Նրան իսկույն բռնեցին և բանտարկեցին: Բանտարկել էին և նավապետին, որ առանց իր ցուցակի մեջ արձանագրելու ապրանք է ընդունում Կիպրոսի համար և այն էլ գենք: Վերջը որոշեցին, որ Նիկոլան 40 ոսկի տա իբր երաշխիք, իսկ նավապետը՝ 25 ոսկի, նշանակված օրը դատին ներկա գտնվելու համար:

Մենք դրամ չունեինք: Իմ նախկին կապերի շնորհիվ դիմեցի ժամագործ Հովսեփյանին, որն այնտեղ Հնչակյան մարմնի նախագահն էր և 40 ոսկի փոխարինաբար ստացա: Այդ փողով կարողացանք ազատել Նիկոլային բանտից: Զենքերի մատնությունը սթափության մի սպեղանի եղավ Թադևոսյանի համար, որ եկավ բոլոր ընկերների ներկայությամբ ներողություն խնդրեց ինձանից, և իր հանցանքը խոստովանեց, ասելով, որ իր բանը չէ նման գործերում խառնվելը: Նա երկու օրից հեռացավ և կարծեմ այլևս հեղափոխական գործի մեջ մասնակցություն չունեցավ:

Խուճը կազմելու և Երկիր մտնելու առաջին փորձը այդպես ձախողվեց: Կիպրոսը ամեն կողմերով կայան դառնալու հարմարությունից զուրկ էր դառնում: Որքան և բերողը ասորի է, ըստ երևույթին կառավարությունը լավ գիտե, թե ով է գործի գլուխը: Գործի դատը նշանակվեց ամառվա վերջերքը: Փաստաբան Տիրանը մեզ համոզում է, որ դատին պիտի ներկայանալ, կարելի է դատը շահել, որով թե 40 ոսկին կատանանք ու թերևս գենքերը ետ տան երկրից դուրս բերելու պայմանով:

Նիկոլան մեկնում է Եգիպտոս, այնտեղ տեղական գործերը վարելու համար: Մյուս ընկերները կամաց-կամաց հեռանում են, մնում են Հրաչյան և ես: Դատի ժամանակ Նիկոլան Եգիպտոսից հասնում է: Ամենքս անհամբեր սպասում ենք, որ դատը կշահենք: Բայց ի՞նչ, անգլիացի դատախազը, խառն բազմությունն հույների ու թյուրքերի ներկայության, խոսում է հայ հեղափոխականների գործունեության մասին, որպես մի վտանգավոր ձեռնարկության, որ վրդովում է ամբողջ Արևելքի խաղաղության: Բավական չէ, որ ամբողջ Թյուրքիան իրենց վնասական շարժումներով, դիմամիտով ցնցում են ու պատճառ դառնում այնքան կյանքերի կորստյան, այլև այժմ հանդգնում են և անգլիական հովանիի տակ խաղաղ ապրող ժողովուրդների հանգիստը վրդովել, այստեղ գենք մտցնել ու պատճառ տալ, որ մեր ու թյուրք պետությունների հարաբերությունները թշնամական դառնան: Այս ոգով

խիստ հակահայկական ճառ խոսեց և պահանջեց, որ օրենքով սահմանված ամենամեծ պատիժը տրվի հանցավորներին: Դատարանը որոշեց Նիկոլային դատապարտել 9 ամիս բանտարկության կամ 75 ոսկու տուգանքի, իսկ նավապետին միայն 25 ոսկու տուգանքի:

40 ոսկին տվեցինք, դարձյալ 35 ոսկի պիտի ձարեի, որ Նիկոլային բանտից ազատեի: Զենքերը գրավվեցին ու ոչնչացվեցին: 75 ոսկին էլ տուժեցինք, որով մի դատը փորձ ձեռք բերինք, թե որքան դժվար է նման գործի մեջ վստահելի մարդ ձարելը:

Ես ու Հրաչյան մնացինք Կիպրոսում: Նիկոլան օձիքն ազատելով անգլիական դատարանից, շունչը Եգիպտոս առավ: Այժմ սպասում ենք, թե ինչ դիրք բռնենք. մնանք, թե ուրիշ ուղղությամբ մեկնենք: Ես անձամբ այն համոզման եղա, որ Կիպրոսից գինված ուժերով Երկիր մտնելը անստություն է: Այնտեղ աչքերը չած մեզ են հետևում հնչակյանները, որոնք ամեն բոլոր պատրաստ են խանգարելու ամեն ինչ, որ Կիլիկիային է վերաբերում: Այնտեղ մեզ լավ ձանաչում է և ոստիկանությունը, որ թեև այժմ մեզ բոլորովին հանգիստ է թողնում, բայց գործողության ամենաչնչին նշույլ նկատելուն պես կառաջարկի մեզ հեռանալ: Ձմեռն անցկացրինք այդ սպասողական վիճակում:

1898 թ. գարնանը ժողով է նշանակված Թիֆլիսում: Նամակ ենք ստանում, որով ինձ ժողովի են կանչում: Հրաչյան խնդրում է՝ իրեն ուղարկել. Կովկասը չի տեսել: Խնդիրը չեմ մերժում: Նա էլ մեկնում է: Մնում եմ մենակ: Այժմ իմ միակ մտադրությունն է մեկնել Կիլիկիա: Ուզում եմ մենակ մտնել, մի քիչ ապրել, պայմաններն ուսումնասիրել և նոր ծրագրով Կիլիկիայի գործունեության ձեռնարկել: Այս միտքը ինձ չի թողնում: Պոլսից գրում են, որ մեր ընկերներից Մկրտիչ Հատիկյանը, նա, որին առաջին անգամ Պոլստ նավահանգստում ռուսական նավում տեսել էի և որին լրտեսի տեղ էի ընդունել, մտել է Ալեքսանդրետ իբրև վրացի Արտեմ Խաղիկով անձնագրով (ռուսական) և այնտեղ կովկասյան ապրանք է ծախում: Նա այնտեղ կապ է հաստատել նախկին մի հնչակյան երիտասարդի հետ, որի անունն է Տիգրան Տոնապետյան՝ Կորյուն³⁸ կեղծանունով: Դրանց հետ նամակագրություն սկսեցի: Շուտով համոզվեցի, որ Տիգրանը հեղափոխական լինելուց շատ հեռու մի անձնավորություն է: Իր նամակներից մեկում խնդրում է իր համար մի ձեռք սև հագուստ գնել և ուղարկել: Այդ առաջարկն ինձ խորապես վշտացրեց: Մի մարդ, որ մտածում է սև հագուստ ունենալու մասին ու դրանով զբաղեցնում է և ուրիշներին, նրանից լավ բան սպասել չի կարելի: Ես այլևս նրան ոչինչ չեմ գրում, թղթակցում եմ Հատիկի հետ, բայց սրան էլ նրա մասին ոչինչ չեմ գրում. անհարմար է այդպիսի չնչին խնդիրներով զբաղվել կամ զբաղեցնել ուրիշին:

Հատիկի այնտեղ լինելը մի հույս է, գոնե ներս մտնելիս մի մարդ կլինի, որի հետ կարելի կլինի խորհրդածել, նրան միջնորդ դարձնել նամակներ առնել տալու համար, երբ դեպի ներս անցնելու լինեն: Չէ՞ որ Թուրքիայում՝ նավահանգիստներում եվրոպական փոստեր կային, ըստ կապիտուլյացիաների, այնպես որ նավահանգստում ապրող ամեն մարդ ազատ է իր նամակները ուղարկել և ստանալ եվրոպական բոլոր փոստերի միջոցով և թուրք ոստիկանությունն այնտեղից ամենավտանգավոր նամակն իսկ ձեռք ձգել չի կարող:

Կիլիկիա մտնելու համար նախ և առաջ հարկավոր է Կիպրոսից հեռանալ, որպեսզի ինձ հետևողների աչքից իսպառ կտրվեմ: Այնուհետև հնարավոր է, որևէ օտար անձնագրով մտնել իբրև ոչ-հայ: Աչքի առաջ ունեմ այն անձնագիրը, որ Պոլսում ստացա բուլղար գործակալությունից, իբրև բուլղար Դիմիտրի Մարինով-Պոպով: Այդ անձնագիրը պահել եմ հենց այդպիսի մի քայլի համար: Ընչու է, վտանգի դեպքում բուլղար կառավարությունը ինձ չի կարող պաշտպանել իբրև անկախ պետություն, քանի որ ինքը վասալական կախում [ունի] թյուրքական պետությունից, բայց գլխավորն այն է, որ այդ անձնագիրն ինձ հնարավորություն կտա մտնել

38 Տիգրան Տոնապետյանը (Կորյուն) դեռևս Աղասու կողմից նշանակվել էր Կիլիկիո բոլոր մասնաձյուղերի միջև կապի պատասխանատու, ապահովելով նաև կապն արտաքին աշխարհի հետ:

Թուրքիա: Մնում է, որ գտնեն մի զբաղում: Առանց զբաղումի մտնել չի կարելի: Այս մտածությամբ 1898-ի օգոստոսի վերջերքը ձանապարհվեցի Եգիպտոս:

Ստեփանավանում սկսածս հիշողություններն ընդհատվեցին օգոստոսի կեսին՝ հիվանդությանս պատճառով: Այնուհետև դպրոցական գործերով զբաղված լինելուս պատճառով ամբողջ տարվա ընթացքում չկարողացա ոչինչ գրել: Այժմ 1927 թվի արձակուրդներից օգտվելով, Ծաղկաձորում, հուլիսի 12-ին վեր եմ սկսում ընդհատված աշխատանքը:*

Ալեքսանդրիայում մնացի մի 10 օր, ոչ ավել: Շուտով գտա իմ զբաղումը, որով համարձակ կարող էի մտնել Թյուրքիա, իհարկե, ոչ իբրև հայ: Փողոցով անցնելիս տեսա, թե ինչպես մի հույն ֆոնոգրաֆը³⁹ սարքել⁴⁰ է փողոցում և կաուչուկի բարակ խողովակների միջոցով լսել է տալիս հաճախորդներին նվագ, երգ, գրույց: Դրանով էլ իր գլուխն է պահում: Ահա մի արհեստ, որ ամեն մարդ կարող է գործ դնել. բավական է, որ մի քանի անգամ գործադրի: Այս գործիքը կպարտակի իմ ներքին նպատակը: Իսկույն Մատինյանին հայտնեցի իմ մտադրությունս: Նա անմիջապես համաձայնեց հետս, որ հիանալի միջոց է թե իմ ինքնուրույնությունս⁴¹ թաքցնելու և թե ապրուստս հոգալու համար: Այս վերջին կետը շատ էր ինձ ոգևորում այն տեսակետով, որ եթե անհաջողության մատնվի գործը, գոնե կազմակերպության վրա տնտեսապես չի ծանրանա: Ես ուզում էի անձամբ լինել Կիլիկիայում և ուսումնասիրել տեղական պայմանները, ծանոթանալ տեղական կարևոր ույժերի հետ և իմ հասկացողությամբ մի Նոր գործի հիմք դնել, չէ՞ որ մեր կազմակերպությունը դեռ այդ երկրում ոչ մի քայլ չէ արել: Ալեքսանդրետում մի երկրորդական ուժ է տեղավորվել, այնտեղից դենը ոչ մի հաղորդակցություն չունի: Հատիկն է դա, որ մեզ պետք է միայն որպես կապ երկրի ներսի և դրսի աշխարհի միջև: Նա գտել է Տիգրան Տոնապետյանին, որի մասին ես անձամբ դրական կարծիք չունեմ: Մտածում եմ այնպես անել, որ իմ մուտքը Երկիր ոչ ոք չհիմանա Եգիպտոսի ընկերներից, բացի Մատինյանից ու Հրաչից: Իսկ ներսում միայն Հատիկը պիտի իմանա, որ կարողանամ նրա միջոցով հաղորդակցվել դրսի ընկերների հետ:

Մատինյանի հետ առանք մի ֆոնոգրաֆ, որ արժեք 17 անգլիական ոսկի: Նա ուներ մի մեծ խողովակ, որ փողոցներում գործ ածելու համար չէր: Սարքել տվինք և ականջներին դնելու կաուչուկի խողովակներ: Մի քանի անգամ գործ դնելուն պես հայտնի դարձավ, որ ես փորձված «ֆոնոգրաֆչի» եմ: Գործիքս հարմար է թե սենյակում բազմության լսեցնելու համար, թե փողոցում մի քանի հոգու, մինչև 8 հոգու բավարարելու համար: Վերջին դեպքում կողմնակի մարդիկ ոչինչ չեն լսում, լսում են նրանք, որոնք խողովակի ծայրերը դրած են ականջներին: Մեքենան ունենալուց հետո պետք է ծպտվել: Երկրում մարդիկ կան, որոնք ինձ տեսել են Կիպրոսում, Եգիպտոսում և այլն. պետք է այնպես փոխվել, որ ամենամոտ մարդն անգամ ինձ չձանաչի: Հագնվեցի շատ հասարակ ձևով, երկար մագերս կտրել տվի, միրուքս ածիլել տվի և այնպես փոխվեցի, որ իրավ ինձ ձանաչել անկարելի էր: Փորձի համար Մատինյանը կանչեց Հրաչին, ասելով, որ նոր ընկեր է եկել: Հրաչը երկար խոսելուց հետո, Մատինյանի ծիծաղի վրա, միայն հասկացավ, թե բանն ինչումն է: Նրան իրազեկ դարձրինք իմ ձեռնարկելիք գործին: Նա ևս գտավ, որ գործիքը հիանալի միջոց է Թուրքիա մտնելու համար, ուր նման մի գործիք դեռ մտած չէ:

Առանց ժամանակ կորցնելու, սեպտեմբերի 10-ին (1898 թ.) Կահիրեից երկաթուղով ձանապարհվեցի Իզմայիլեի վրայով Պորտ Սաիդ և այնտեղ նավ նստեցի: Ալեքսանդրետը Թյուրքիո համար վտանգված տեղ է համարվում, այնտեղ հսկողու-

* Մար-ի ձեռագրում ընդգծումը բացակայում է:

39 Ձայնագիր: Գյուտի հեղինակը Թոմաս Էդիսոնն է: Ձայնագիրը կարող էր ոչ միայն ձայնագրել, այլև վերարտադրել երաժշտությունը:

40 Տեղադրել:

41 Անձի ինքնությունը:

թյունը հայ հեղափոխականների նկատմամբ խիստ աչալուրջ է: Այդ իսկ պատճառով որոշեցի դուրս գալ առաջին նվաճված հանգիստ) ոչ թե Ալեքսանդրետ, այլ Հայկական գծից դուրս՝ մի ուրիշ նավահանգիստ, Լիբանանի Լաթաքիա⁴² քաղաքը:

Մաքսատանը շատ հետաքրքրվեցին իմ գործիքով, նվազել տվին եվրոպական երգեր, մյուզիկ, պաշտոնյաները հռեռացին, մեջքիս քաջալերական իմաստով ձեռքի հարվածներ հասցրին և թողեցին անցնել: 15 օր մնացի այնտեղ. շրջեցի քաղաքը: Արաբախոս բնակչություն, մարոնիտ⁴³ և հույն կաթոլիկ: Եղա սրճարաններում, գործիքս հրապարակ հանեցի, ամեն մարդ վազեց տեսնելու և լսելու այդ շեյթանի⁴⁴ մեքենան:

Մի պակասություն, որ գտան իմ գործիքի մեջ, այդ արաբերեն երգերի պակասն էր: Իսկույն գտա լավ արաբերեն երգիչների և ձայները վերցրի իմ գործիքի գլանների վրա՝ այն ժամանակ ֆոնոգրաֆներն այդ ձևի էին: Երբ իրենց աչքի առաջ իրենց սիրելի երգիչների ձայնը առնվեցավ և ապա նույնությամբ երգվեցավ գործիքով, ամբողջ ոգևորությունը չափը կորցրեց: Ամեն կողմից խնդրում էին, որ իրենց էլ այցելեմ, իրենց էլ ցույց տամ այդ հրաշալիքը: Առատությամբ ինձ վարձատրում էին և որ գլխավորն է՝ պաշտոնյաներ, ոստիկաններ տեսնում էին իմ վարպետ լինելը: Այդ կետը իմ գործի հաջողության մի գրավականն էր:

Տասնհինգ օրից հետո ես պիտի նավ նստեմ և դուրս գամ Ալեքսանդրետ: Հատիկին ոչինչ չեմ գրել իմ գնալու մասին այն մտադրությամբ, որ նախ նամակս որևէ կերպ ոստիկանների ձեռքը չանցնի և ապա, որ գլխավորն է, որ Հատիկը Տիգրանին իմ գալու մասին ոչինչ չասի: Ես նախապաշարված էի Տիգրանի նկատմամբ. նրա իմանալը գործի անհաջողությունն էի համարում: Մտածում էի՝ կմտնեմ Ալեքսանդրետ, կգտնեմ Հատիկին, անձամբ կխոսեմ և կզգուշացնեմ, որ ոչ ոքի չասի, մինչև որ ես անձամբ չորոշեմ, թե ում [հետ] պետք է տեսնվեմ: Հատիկը, այդպիսով իմ գնալու մասին գաղափար անգամ չունեց: Ծանապարհվեցի, սեպտեմբերի վերջերքն էր: Ալեքսանդրետում մաքսատան պաշտոնեությունը, ոստիկանները որևէ կասկած չտարան⁴⁵, միայն զգուշացրին, որ բերածս գործիքը տելեֆոն⁴⁶ չլինի: Ինչպես երևում է, այն ժամանակ Թյուրքիայում տելեֆոնը վտանգավոր մի գործիք էր: Որպեսզի ապացուցեմ, որ բերածս տելեֆոնի գործիք չէ, մաքսատան մեջ սարքեցի և մի խողովակով երգել տվի Լաթաքիայում վերցրածս արաբական երգերը: «Մաշալլա. մաշալլա», - բոլորը միաբերան բռռացին: «Անվնաս բան է, թույլ տվեք անցնի», - ձայնեց մաքսապետը: Բոլորը ծիծաղեցին, սրախոսություններ արին ու ինձ բաց թողին ներս: Եվ ահա, ես, տարիներ երազածս ավետյաց երկրում՝ Կիլիկիայի առաջին նավահանգստում լեզալ անձնավորություն եմ, որոշ զբաղումի տեր, ճանաչված ոստիկանության և ամենքի կողմից որպես բուլղարահպատակ Դիմիտրի Մարինով-Պոպով անունով մի ֆոնոգրաֆչի: Արդեն ամբողջ Թյուրքիան իմ առաջն է, ուր ուզեմ, կարող եմ գնալ: Դրամի կողմից բոլորովին ապահով եմ: Իմ աշխատանքով կարող եմ և՛ ապրել, և՛ աշխատել:

Իջա մի հյուրանոցում, որի տերը հայ էր և հյուրանոցի անունն էլ թյուրքերենի կողքին հայերեն գեղեցիկ գրված: Առաջին գործս եղավ հետաքրքրվել, թե այդ քաղաքում ռուսերեն խոսող ո՞վ կա: Գիտեմ, որ Հատիկյանը ապրում է այնտեղ որպես վրացի, ունի պասապորտ ռուսական Хадиков ազգանունով: Նա երկար ապրել է Բաթումում և սովորել է ռուսերեն ու կարողացել է ռուսական անձնագիր ստանալ: Ծախում է վրացական-կովկասյան իրեր՝ յափնջի, բաշլուր⁴⁷ և այլն: Իմ հարցին

42 Լաթաքիան այժմ գտնվում է Սիրիայի Արաբական Հանրապետության տարածքում:

43 Արևելյան կաթոլիկ եկեղեցի, որն ունի պատրիարքության կարգավիճակ: Համայնքների մեծ մասը գտնվում է Լիբանանում:

44 Սատանայի:

45 Չկասկածեցին, կասկած չունեցան:

46 Հեռախոս:

47 Գլխանոց:

հյուրանոցում պատասխանեցին, որ այնտեղ կա մի վրացի, որ յանչի⁴⁸ է ծախում: Իմ նպատակս էր անմիջապես տեսնել Հատիկին, իսկ այդ «վրացին» հենց նա էր:

Ես լավ թյուրքերեն չգիտեմ, գիտցածս կովկասյան բարբառն է, այդ ինձ ձեռնտու չէ, կասկածի տեղիք կա: Այդ մի պատրվակ է, որ ես գտնեմ Հատիկին, որպեսզի ինձ թարգմանի դեր կատարի իբր թե: Հյուրանոցի տղան իմ առաջ ընկավ դեպի Հատիկի խանութը: Յափնջիներ են կախված խանութի դռնից՝ կովկասյան մի խանութ: Այդ ձևը մի միջոց է իր ներկայությունը պարտկելու համար, մյուս կողմից էլ առևտուր է անում ու դրանով իր գլուխը պահում: Հատիկը խանութում չէ, ասին, որ նա հավանորեն գինետանը լինի: Նա սիրում է մաստիքա (օղի) կոնծել: Գնացիք դեպի գինետուն: Ներս մտանք, տեսնեմ Հատիկը երեք օտարականների հետ նստած լավ տրամադրության մեջ: Իմ առաջնորդն ասաց, որ ես բուլղար եմ, խոսում եմ ռուսերեն, փնտրում եմ ռուսերեն իմացող մեկը: Ես լուռ եմ, ոչինչ չեմ ասում, կասկածելով, թե կարող է մեկն ու մեկը նստողներից ռուսերեն հասկանա: Տեսա, որ Հատիկն ինձ չճանաչեց, ուշադրություն չդարձրեց վրաս և թյուրքերեն մյուսներին ասաց իմ մասին. «Մա բուլղար է, խոսում է բուլղարերեն, մինչ ես (ինքը) խոսում եմ ռուսերեն, իրար չենք հասկանա, ինչիս է պետք խրա հետ խոսել»):

Ես խիստ էի փոխված, դեմքով չէր կարող ճանաչել: Ստիպված եղա խոսել, որ ձայնիցս հասկանա: Բացատրեցի, որ ֆոնոգրաֆ գործիք եմ բերել, ուզում եմ տեղում շահավետ կերպով օգտագործել, բայց թյուրքերեն չգիտեմ և խնդրեցի ինձ օգնել՝ իր որոշ դեպքերում ինձ թարգման հանդիսանալով: «Քիչ քիչ գլխի ընկավ, որ ես եմ և այդ պատճառով իսկ դժգոհության արտահայտություն ընդունեց ու թյուրքերեն մյուսներին ասաց. «Բան չեմ հասկանում, բուլղարերեն է խոսում», և շարունակեց իր զրույցը: Ես ենթադրեցի, որ զգուշություն է գործ դնում, անհարմար է գտնում որևէ կերպ ինձ հետ զրույցի մտնել, թերևս ինձ կասկածի տակ չդնելու համար. չէ՞ որ ինքն արդեն կասկածված կարող է լինել և հսկողության տակ: Դուրս եկա այն մտքով, որ ինքը կգա մոտս՝ հյուրանոց նույն հենց նոր մեքենան տեսնելու համար: Ամեն մարդ կարող է գալ, լսել, վճարել ու գնալ: Հիմա ես արդեն անհամբեր եմ, որ նրան տեսնեմ ու միայն մի խոսք ասեմ, թե Տիգրանին չասես իմ գալու մասին: Եթե գինետանը մեկնումեկը քիչ-միչ ռուսերեն գիտեր, դրա համար չխոսեց, կգա հյուրանոց ու մի բառ կփոխանակի հետս: Ինձ այդ շատ բնական է թվում, բայց Հատիկը հուզված է և չի կարողանում որոշել իր անելիքը:

Անցա փողոցով, ենթադրելով, թե կգա, կանցնի մոտովս, մի խոսք կասի, իր բռնած դիրքը կարդարացնի: Երկար գնալուց հետո նույն փողոցով վերադարձա՝ ինձ առաջնորդող հայ տղան հետս է: Տեսա Հատիկը գալիս է իմ կողմը. սպասում եմ, որ ինձ մի բառ կասի: Անցավ առանց ուշադրություն դարձնելու վրաս: Ենթադրեցի, որ իրեն հետևող կա, զգուշացավ: Այդ շատ հասկանալի էր ինձ: Որոշեցի վերադառնալ հյուրանոց և սպասել: Մեքենաս լարեցի, տեղական սովորության համաձայն մեկը մյուսին հաղորդելով տարածեցին, թե այսպիսի մի մեքենա է եկել, հաճախորդներ սկսեցին գալ և մեքենաս լսել: Կես ժամ անց լուսամուտից նայեմ՝ ինչ: Շատ մոտ մի հյուրանոցում, որի ձակատին նույնպես հայերեն ցուցանակ կար, մի սենյակի լուսամուտում կանգնած է Հատիկը, նայում է ինձ և ժպտում: Նրա մոտ է մի կարճահասակ տղա, նույնպես ժպտում է և ինձ նայում:

Ինձ պարզվեց ամեն ինչ: Հատիկը հաղորդել է իմ գալը և իմ գաղտնիքը ու այդ հաջողությամբ տարված՝ ուրախանում են երկուսը միասին: Վրդովմունքիս չափը չեմ կարող նկարագրել. իմ գործ դրած բոլոր միջոցները, որ Տիգրանը իմ գալու մասին ոչինչ չիմանա, բոլորովին զուր անցան: Այդ բոլորից ես նախագագացի, որ գործի այդքան հաջող սկիզբը մի ձախող վերջավորություն պիտի ունենա: Մի կերպ լուսամուտից հասկացրի, որ գա մոտս: Վերջապես եկավ: Զսպված ձայնով, բայց ամենալուրջ հանդիմանություն արի այդ քայլի համար և մեղադրեցի, որ ինքը իրավունք չուներ առանց իմ կարծիքս առնելու որևէ մեկին հայտնել իմ մասին: Շատ

48 Կտորի տեսակ:

այլալվեց, արդարանալ ուզեց, բայց ինչ օգուտ: Մխալը կատարված էր: Պետք էր այնպես անել, որ հետագայում մի սխալը ուրիշ սխալների պատճառ չդառնար: Իսկ այդ կախված էր միայն Հատիկի տակտից և հեղափոխական հոտառությունից, թեև այդ մի սխալ քայլով նա ապացուցեց, որ գուրկ է այդ կարևոր հատկություններից: Բայց և այնպես հարկավոր էր լրջորեն խոսել հետը և բացատրել իր բոլոր անելիքները այտուհետև ու հատկապես Տիգրանի նկատմամբ իր վարելիք քաղաքականությունը: Մոտ մի տարի նստած է եղել Ալեքսանդրետում և մինչև այժմ միայն Տիգրանին է գտել, որ նախկին հնչակյան է, և որն իրենից ոչինչ չի ներկայացնում: Քաղաքում կան կարևոր մարդիկ, որոնց պիտի առաջ քաշել: Իմ գործն այդտեղ այդ պիտի լինի. շատ կարճ միջոցում երկու կարևոր անձնավորություններ գտնել, մի փոքրիկ կորիզ ստեղծել և անմիջապես հեռանալ դեպի ներս: Հատիկին ասացի, որ գնա, և ես ինքս կգամ իրեն մոտ, իր սենյակում խոսելու հանգամանորեն:

Հաջորդ օրը դուրս եկա շրջելու ու ման գալով հասա խանութ: Առաջարկեցի անմիջապես տուն գնալ, որ ես իրեն հետևեմ: Հասանք իր սենյակը: Այդտեղ երկարորեն խոսեցի իր անիմաստ վերաբերմունքի մասին, որ առաջին վայրկյանից ցուցահանեց: Բավական է, որ կասկածված չէ, ինչ կա վախենալու, եթե մի ֆոնոգրաֆնու հետ խոսում ես: Շատ էլ բնական է, որ մի օտար տեղում, երկու նույն խոսող մարդիկ անմիջապես գտնեն իրար ու միասին խոսեն, ծիծաղեն, եթե պետք է նույնիսկ մտնեն գինետուն ու այդպիսով եղած կասկածները փարատեն: Իսկ Տիգրանի միջադեպն այնքան անսպասելի անտակտ մի քայլ էր, որ ինքն էլ խոստովանեց, թե սխալվել է, որ կաշխատի իմ խորհրդով շարժվել բոլոր խնդիրներում: Հատիկը պիտի ստանա նամակներ դրսից և ինձ հասցնի մարդու միջոցով: Նմանապես իմ նամակները պիտի ստանա և փոստ ձգե, նամակները պիտի կարդա և Տիգրանին հաղորդի անկարևոր տեղեկությունները, ջանալով այնպես տանել գործը, որ նա չկասկածի, թե իրենից բաներ են թաքցվում: Նրան իր ձեռքերի մեջ պիտի պահի, վարվի հետը ընկերավարի և չխորտնեցնե, ապա թե ոչ, ավելացրի ես, նրանից լավ բան չեմ սպասում:

Գալով տեղական գործունեության, ասացի. «Այսօր ևեթ կգնաս, կներկայանաս բժիշկ Նիկողոսին, որ ֆրանսիական հյուպատոսի թարգմանն է ու կհայտնես, որ դու հայ ես, եկած ես այսինչ գործով, կավելացնես, որ նոր եկած է մի ընկեր, այսինչ ֆոնոգրաֆչին, որ ուզում է Ձեզ տեսնել անպատճառ: Տեսնվելու պայմաններն ու հարմարությունները թող ինքը որոշի: Կասես նաև, որ այդ ֆոնոգրաֆչին ուզում է տեսնել նաև Քերոք Քեշիշյան վաճառականին: Ահա այս երկուսը պիտի ծանաչեն քեզ ու քո միջոցով տեղական գործերը վարեն: Նրանք միայն քեզ կճանաչեն. Տիգրանի մասին ոչինչ չպետք է իմանան: Իրենք մարդկանց կդիմեն, մարմին կստեղծեն, այդ իրենց գործն է, ոչ որով չես հետաքրքրվի և ոչ որ չպիտի իմանա քո ինչ լինելու մասին: Այդ երկուսը բավական են այս փոքրիկ քաղաքի գործերը վարելու համար»:

Այդ միջոցին դուռը զարկեցին: Տիգրանն էր: Տիգրանը շատ բան գիտե: Հատիկը նրան ամեն ինչ ասել է իբրև ընկեր: Նա գիտի կուսակցության հեռավոր նպատակները Կիլիկիայի նկատմամբ: Հիմա էլ գիտի իմ գալը և իմ անելիքները դարձյալ Հատիկի շնորհիվ:

– Կանչի ներս.– ասի, թող գա, հետը խոսեմ, գուցե այդպես ավելի լավ լինի: Մտնելուն պես հայտնեց, որ երկար ժամանակ ինձ ու Հատիկին հրապարակի վրա չտեսնելով՝ կասկածի գնաց, թե որևէ դեպք չի պատահել, շտապեց Հատիկի տուն՝ ստուգելու: Մի կարճահասակ, խղճուկ արտաքինով, հիվանդագին դեմքով, 20–22 տարեկան տղամարդ է: Խոսում է մաքուր հայերեն:

Ես նրան հայտնեցի, որ իմ գալը և Թյուրքիայում շրջելը կապված է բազմաթիվ դժվարությունների հետ: Իմ արհեստը, իմ արտաքինը և իմ լեզու շրջելն ինձ հնարավորություն կտան մոտիկից տեսնել, դիտել և մեր ժողովրդի պայմանները կշռելուց⁴⁹ հետո միայն ձեռնարկել լուրջ գործի: Ոչ որ չգիտե իմ մասին, բացի ձեր

49 Ուսումնասիրելուց հետո:

երկուսից, եթե որևէ կերպ կասկած առաջ գա իմ դեմ, այդ կլինի ձեր երկուսի անգաղտնապահ լինելուց: Մի փոքրիկ ակնարկը իմ հասցեին կարող է վտանգել ամբողջ գործը: Մեկը պետք է այստեղ կապ պահպանելու համար: Այդ գործը պիտի կատարի Հատիկը. ևս մի մարդու ավել գիտնալը ինքնին սխալ մի քայլ է գործի հաջողության տեսակետից: Բայց այդ սխալը եղած է:

Դու, Տիգրան, քեզ վրա մեծ պատասխանատվություն է ընկնում՝ մնալ լուռ, և ինչ որ տեսար ու լսեցիր, այս սենյակից դուրս չպիտի գա: Այս խոսքի վրա Տիգրանը բավական վիրավորվեց և աշխատեց ցույց տալ, որ ինքը հեղափոխական անցյալ ունի, շատ լավ գիտե հեղափոխական կոնսպիրացիայի արժեքը:

– Ես այդ չասի ձեզ [քեզ] վիրավորելու համար, այլ պարզապես զգալ տալու հիվանդություն, որ հեղափոխական գործում, եթե հնար է խնդիրները կարգադրել երկու մարդու միջև, երրորդի մասնակցությունը, ով և լինի նա, ոչ միայն ավելորդ է, այլև հանցավոր:

Երկար խոսելուց հետո հայտնեցի, որ Ալեքսանդրետում ամենից քիչ պիտի մնամ և վերջը Տիգրանին առաջարկեցի, որ գնա և ցտեսություն ասելիս նորից հիշեցրի, որ գաղտնապահության արժեքը չնոռանա և վերջը իրեն չամաչեցնի: Նա գնաց: Հատիկին [հետ] երկար խոսեցի մեր անելիքների մասին ու բանավիճեցիք: Բժիշկ Նիկոդոսին նա պիտի անմիջապես տեսներ ու իմ թելադրածի պես հետը խոսեր:

Հաջորդ օրը եկավ ու ոգևորված պատմեց, թե բժիշկը որքան ուրախացավ, որ նման արհեստներով [արհեստով] ենք երկիր մտել ու լեզավ շրջում ենք, և ապա խնդրեց, որ հենց նույն իրիկուն ֆոնոգրաֆս վերցրած մտնեմ իր մոտ, ուր լինելու է նաև Քերովբե Քեշիշյանը:

Նշանակված ժամին ֆոնոգրաֆս ձեռքիս մտա բժշկի մոտ: Այնտեղ էր նաև Քերովբե Քեշիշյանը: Բայց բժիշկը մի հեռատեսություն ևս գործ էր դրել. հարևաններից ու ծանոթներից կանչել էր մի քանի անձնավորություններ, որոնք եկած են պարզապես երեկո անցկացնելու, օղի խմելու և ուրախանալու հիվանդ: Ներս մտնելիս լսեցի բժշկի ձայնը: Նա հարբածի նման բռռում, կանչում էր: Երբ մտա՝ ահա ձեզ ֆոնոգրաֆ՝ կանչեց նա, ինձ օղի առաջարկեց ու խնդրեց մեքենայիս հունարը ցույց տամ իրենց: Երկու ժամ նվազել տվին: Բժիշկը բոլոր կտորների հետ հավասարապես երգում էր ու ոգևորվում: Ամենքը գիտեին, որ բժշկի մոտ նոր եկած խոսող ու երգող մեքենա է հրավիրված: Քեֆը տաքացավ, բոլորը լավ կոնծեցին, բացի բժշկից ու Քեշիշյանից: Ուշ էր արդեն, երբ հյուրերը ցրվեցին: Մնացինք ես, բժիշկը և Քեշիշյանը: Նրանք մեծ ուրախություն հայտնեցին, որ այժմ արդեն հեղափոխական գործը լուրջ շրջան է մտնում, որ եկողներն իրենց պահել գիտեն, որոշ զբաղմունք ունեն, որոնց հետ կարելի է ազատորեն խոսել ու քննադատել: Ես բացատրեցի մեր անելիքը ընդհանուր գծերով ու շեշտեցի հատկապես այն կարևոր մոմենտը, որ առանց լրջորեն պատրաստվելու ոչ ոքի ըմբոստանալու կոչ չպիտի արվի: Ես բնորոշեցի իրենց անելիքը. իբրև ազդեցիկ մարդիկ, իրենց քաղաքում բոլոր քիչ թե շատ հեղափոխական տարրերը իրենց շուրջ հավաքեն, հեղափոխական գործը դարձնեն ոչ թե դրսից եկողի գործ, այլ տեղացու գործ, և որևէ շարժում պիտի բղխի տեղական պայմաններից ու քաղաքական այն սիտուացիայից, որպիսիք հարմար կդատվեն տեղական շահերի համար: Շարժումը պիտի լինի անպայման ընդհանուր Կիլիկյան և ոչ թե մի կետում – մի Զեյթունում, մի Սուետիայում: Դրսից օգնություն կլինի միայն դրամով և զենքով, եթե իրենք կարողանան ներս ընդունելու գործը կազմակերպել: Գործը վարողները պիտի լինեն տեղացիք, որպեսզի գործի ընթացքի պատասխանատուներն իրենք հանդիսանան: Իմ գործն այն կլինի, որ շրջնի բոլոր կարևոր վայրերում ու զոհողության պատրաստ մարդիկ իրար բերեմ ու տեղական գործը կապել տամ մյուս վայրերի հետ: Այդ երկու-երեք մարդը միայն ինձ պիտի գիտենան և ուրիշ ոչ ոք: Նրանք իրենց ուժերով պիտի առաջ բերեն տեղական կազմակերպություններ:

Երկուսն էլ շատ բարեհաճ վերաբերմունք ցույց տվին կազմակերպչական այս

ձևին ու խոստացան ամեն ջանք գործ դնել տեղական գործը լավ հիմքերի վրա դնելու: Դրսի հետ կապը ամբողջովին իրենց վրա էր մտում: Ֆրանսիական պոստն ամենալավ միջոցն էր դրսի հետ հարաբերելու համար: Բժիշկը, իբրև կոնսուլի թարգման, ազատ կերպով կարող էր ն՝ նամակներ, ն՝ ծրարներ (կապոցներ) ստանար և ուղարկեր Ալեքսանդրիա՝ տրված հասցեին:

Երկար ժամանակ վարած լինելով Կիլիկիայի հետ հաղորդակցություն և լայն շփում ունեցած լինելով տեղական բազմաթիվ գործիչների հետ, ես արդեն նկատի ունեի այն անձնավորությունները, որոնց հետ պիտի տեսնվեի, և որպեսզի հենց առաջին քայլում թյուրիմացությունների տեղիք չտրվի, ես հարկ համարեցի երկուսի կարծիքները լսել ներսի քաղաքներում գտնվող հեղափոխական գործիչների մասին: Դրանով ես ուզում էի որոշել այն անձնավորությունները, որոնց նկատմամբ և՛ ես լավ կարծիք ունենայի, և՛ իրենք:

Նրանք մատնանշեցին, և ես տեսա, որ իմ գիտցած անձնավորությունները համարյա բոլորն էլ իրենց վստահելի մարդիկ են: Եթե մեկ-երկու մարդու մասին նրանք քիչ թերհավատ գտնվեցին, նրանց իմ ցուցակից դուրս հանեցի: Վերջը, երբ բաժանվելու էի, Քեշիշյանն ինձ խնդրեց, որ ես որևէ կապ չունենամ Տիգրան Տոնապետյանի հետ: Երկուսն էլ հայտնեցին, որ նա իրենց վստահություն չի ներշնչում, որ նա կապված է եղել Հնչակյանների հետ և իրենց քաղաքում լավ անուն չունի: Ես ստիպված էի ծածկել այն հանգամանքը, որ նա արդեն գիտե իմ մասին շնորհիվ Հատիկի անտակտության և հայտնեցի, որ վստահ լինեն, որ Տիգրանի հետ ոչ մի կապ չենք ունենալու: Քեշիշյանն իր հայտարարությունն արեց շատ կտրուկ ձևով, ասելով, որ եթե նա (Տիգրանը) գործի մեջ լինի, ինքն անմիջապես գործից կքաշվի: Այդ հանգամանքն ինքնին ավելի քան ինձ համոզեց, որ Տիգրանը պիտի գործից չեզոքանա, որ այդ երկու կարևոր մարդիկ չպետք է հուսախաբ լինեն գեթ այդ կետում: Նրանք Հատիկի հետ չպիտի տեսնեն Տիգրանին: Ես այդ իմաստով երկար խոսեցի Հատիկին [հետ], որ իր կապը Տիգրանի հետ պիտի մնա բոլորովին ձևական հողի վրա, որ նա – Տիգրանը տեղական կազմակերպության մասին ոչինչ չպիտի իմանա, թե չէ մեր գործը հենց առաջին քայլում կլիժի: Ինձ հայտնի էր Հնչակյան Կենտրոնի վերաբերմունքը դեպի Դաշնակցական գործունեությանը հատկապես Կիլիկիայի նկատմամբ: Նրանք եթե իմանան մեր Երկիր մտնելը, ամեն գնով պիտի խանգարեն, իսկ Տիգրանին բացարձակապես չեզոքացնել գործից, մեր մասին Հնչակյան Կենտրոնին իմաց տալ էր նշանակում: Ուստի միակ միջոցն էր, որ Հատիկը կապը չկտրի նրա հետ, նրան իր ձեռքերի մեջ պահի, երբեմն անկարևոր տեղեկություններ հաղորդի, բայց այնպես, որ Տիգրանը համոզված մնա, թե իրեն ամեն բանի [մասին] իրազեկ են պահում: Այս խնդիրը թողնվում էր Հատիկի տակտիկ և հեռատեսության:

Ալեքսանդրետում գործերն այս վիճակում թողնելով, միայն 4 օր այնտեղ մնալուց հետո, ճանապարհվեցի Հալեպ: Կիլիկիայի դռնից արդեն ներս եմ մտել և գնում եմ ...⁵⁰ Կիլիկիա: Այս անունը իմ պատասնելության հասակից իսկ ոգևորության մեծ աղբյուր է եղել: Ես միշտ երազել եմ, որ հայ ժողովրդի մնայուն հայրենիքը այդ ծովափնյա բարեբեր երկիրն է լինելու: Մեր պատմության ամբողջ տևողությունը բախտ չի բերել հայ ժողովրդին: Ապավինած բարձրադիրք Հայաստանին, նա մի կերպ փրկել է իր գոյությունը, բայց ի՞նչ գնով՝ կուլտուրան⁵¹ բացասելով միայն: Միայն քարերով հարուստ, զուրկ ծովեզրին մոտենալու հնարավորությունից, նա դարձել է արշավող ազգերի ոտքի կոխան և հայ ժողովուրդը կորցրած մարդավայել ապրելու բոլոր միջոցներից, թառել է ժայռերի ծերպերին ու գետնափոր խրճիթներում իր ստրկական կյանքն է քաշ տվել: Ըստ իս, դա կյանք չի եղել, այլ կրկնակի ծանր, քան մահը: Ընդունակ, աշխատասեր, արվեստի ու վաճառականության գործում առաջնակարգ վարպետ, շինարարական գործում ստեղծագործ, նա այդ բոլորի

50 Կախման կետերը փաստաթղթին են:

51 Զարգացումը և առաջընթացը:

փոխարեն նախընտրել է մի անասնական կյանք և փակվել Հայաստանի լեռներում ու դարձել այս ու այն տիրապետողի գրաստը, նրա հյու աշխատավորը: Հայաստանի լեռներից դուրս, ուր կարողացել է հայր շունչ քաշել և մի փոքրիկ ազատություն վայելել, նա դրսևորել է իր ազգային դեմքը, և արվեստ, և վաճառականություն, և կուլտուրա, և ստեղծագործություն: Սրանք այնպիսի աղաղակող տվյալներ են, որոնց առաջ ես չէի կարող չաչք փակել: Հայության անկախ շրջանն անգամ մի ժպիտ չունի: Բագրատունիք իրենց անկախ ու փոքրիկ հայրենիքով ծիծաղելի էին, որովհետև շարունակ ենթակա էին այս ու այն գորեղի հարձակման ու մշտական սպառնալիքի տակ ու այնքան են ձանձրացած ամենօրյա վախից, որ կամովին քաղաքը՝ Անին, հանձնում են հույներին: Այս բոլորը միայն մի բան էր մեզ ասում, որ հայր չունի այն հենարանը, որին կառչելով՝ մի ժողովուրդ կարող է իր կուլտուրական բոլոր կարողություններն ի սպաս բերել իր գոյությունն արդարացնելու համար:

Այդ հենարանը լավ հասկացան Բագրատունյաց շրջանի գինվորականները, որոնք չհաշտվեցին շարունակական սպառնալից դրության հետ, ազատ ապրելն ուրիշ կերպ էին հասկանում: Նրանք հատ-հատ, խումբ-խումբ քաշվեցին իրենց անհյուրընկալ ու քարքարոտ հայրենիքից ու կամաց-կամաց ամրացան Տավրոսի, Ամասիի՝ Սև լեռան ծերպերում, իրենց հենարան ընտրեցին ծովը, որ անդավաճան պաշտպանն է իրեն վստահող ժողովրդին: Եվ մենք տեսնում ենք, որ մի բուռ հայություն, հենված ծովին, կարողանում է իր անկախությունը պահել, միննույն ժամանակ ազատություն տալ իր ազգային բնատուր ձիրքերին՝ արվեստին, վաճառականության, կուլտուրային: Եվ այդ փոքր քանակով հայության ստեղծած անկախությունն ավելի փառավոր է լինում ու բաղդավոր, քան հոծ հայության ծոցում ստեղծված Բագրատունյաց անկախությունը: Իսկ եթե Ռուբինյանները նույն բախտին արժանացան, ինչ Բագրատունիք, այս էլ պիտի վերագրել այն միստիք շրջանին, որպիսին ապրում էր այդ միջոցին ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը: Եվ Ռուբինյան այլասերված վերջին իշխանները, տարվելով միջնադարյան կրոնամոլությամբ ու մոռացած դրացիության տարրական պարտականությունները, Եվրոպայի այդ ժամանակվա մութ հասկացության գաղափարախոսների պատմուճանը հազայն ու Փրկչի գերեզմանը փրկողներին բացարձակ պաշտպաններ կանգնեցին: Այս պայմաններում բնական է, որ հարևան բոլոր մահմեդական ցեղերը՝ սելջուկները, մանյուքները, ֆելլահները, պիտի հարվածեին ու ոտնակոխ անեին Կիլիկիան, ինչպես և եղավ: Իսկ եթե Ռուբինյան իշխանները խելացի լինեին, չտարվեին միջնադարյան ցնորքով, եթե մանավանդ Մեծ Հայաստանի հայ հոծ բազմությունը, ժամանակին հետևելով գինվորականների օրինակին քշվեր [քաշվեր] իր ամայի լեռնաստաններից դեպի կիլիկյան կանաչ հովիտներն ու կապույտ Միջերկրականը, եթե մի ըուպե Հայաստանի ժողովուրդը մոռանար իր պապերի գերեզմաններին պահապան դառնալու պարտականությունը, եթե լքեր իր վանքերն ու սրբերը ու չվեր դեպի Կիլիկիա, այնտեղ նոր կյանք, նոր հայրենիք ստեղծելու մտքով, հաստատուն կամքով, այժմ Կիլիկիան ծաղկած մի դրախտ կլիներ, և հայ ժողովուրդը Միջերկրական ծովին վայել իտալական, հունական ժողովուրդների պես կուլտուրական մի ժողովուրդ կլիներ: Թող Հայաստանին տեր դառնային բոլոր հարձակվողները, թող իրար միս կրծեին, ինչքան ուզեին: Հայր սպավինած Միջերկրական ծովին և Կիլիկիայի բնական պատնեջ Տորոսին ու Սև լեռան, ոչ միայն պիտի բաղդավոր ապրեր մինչև հիմա, այլև իր ապագան ընդմիշտ ապահոված կլիներ:

Այդ դեռ անցած բան է: Հայկական հարցը զարթնելու օրից հաճախ այդ մտածմունքն են ունեցել, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ թյուրք կառավարության հետ համաձայնության գալ և ամբողջ Հայաստանն իրեն թողնելով՝ ամբողջ հայ ժողովրդով տեղափոխվել Կիլիկիա ու այնտեղ ինքնավար մի նոր հայրենիք ստեղծել թյուրք կառավարության հովակառու ներքո: Հաճախ այդ մտքով խոսել են իմ ընկերների հետ, հաճախ նրանք ժպտացրել են իմ «միամիտ» մտքերի վրա: Բայց այդ ինձ թվացել է միակ ելքը չարատանջ հարցի: Թյուրքը Եվրոպայից կամաց-կամաց քաշվում է դեպի արևելք, դեպի Հայաստան, Հայկական հարցը այդպիսով ավելի քան տար-

րալուծելի է դառնում: Մյուս կողմից թյուրքը ձգտում է միանալ կովկասյան թյուրքերին, այդպիսով նրանց կամուրջ դարձնելու թրքական բուն երկրի ժողովուրդների հետ, Տուրկեստանի հետ: Խանգարողը պիտի լինեն հայերը, ասել է թյուրքը պիտի ուրախ լինի, եթե հայերը Հայաստանից քաշվեն: Մյուս կողմից թյուրք պետությունը շատ լավ տեսնում է, թե ինչպես կամաց-կամաց, Իտալիան մոտենում է իր սահմաններին, ձեռքն արդեն դրել Միջերկրականի տասներկու կղզիների վրա ու աչքերը չռել է Ադալիային ու Կիլիկիային: Նրա [Օսմանյան կայսրության] համար պարզ է, որ մի օր այս երկրները պիտի անցնեն իր ձեռքից և ընկնեն իրենից զորեղ եվրոպական պետությունների ձեռքը, իսկ զորեղ եվրոպացի հարևան ունենալու դառը փորձը վաղուց է ճաշակել նա:

Ահա այս բոլորն իրար բարդելով՝ առաջ է գալիս մի կացություն, որ թյուրք պետությունը այդ կոմբինացիայով ոչ միայն Հայկական հարցն է լուծում, այլև հայ ժողովրդին Կիլիկիայում տեղավորելով, այլևս եվրոպական ոտնձգությունների առաջն է առած լինում: Հայը ամփոփվում է Կիլիկիայում: Մի կողմը ծովն է, ուրիշ խոսքով՝ եվրոպայի ճանապարհը, մյուս կողմը՝ թրքական պետությունը, որը ապահով գգալով իրեն հայկական որևէ վտանգից, իր կողմից ոչ մի վտանգ չի ներկայացնում մեր ինքնավար վարչական ձևին: Եվ հայն անձատուր իր կուլտուրական բնատուր ձիրքերին՝ ստեղծագործում է և կուլտուրապես զարգացնում իր փոքրիկ հայրենիքը: Քաղաքականապես գոհ իր վիճակից, այժմ միայն կրթական-լուսավորչական գործունեության է զարկ տալիս և եվրոպական մի անկյուն դարձնում իր երկիրը:

Գաղափարական այս ոգևորությամբ ես մտնում էի Կիլիկիա: Մեծ Հայաստանում եղած մեր պահանջները պիտի հանդիպեին թրքական կատաղի հակառակության, ինչպես և լինում էր: Մեծ Հայաստանի անջատմամբ թյուրք պետության գոյությունը կասկածելի էր դառնում, մինչդեռ Կիլիկիայի անջատմամբ Փոքր Ասիան-Անատոլիան ամբողջությամբ ապահովվում էր թյուրք պետության համար: Հեղափոխական գործունեության մեջ, ինչպես և ամեն մի դժվարին խնդրում, պետք է գնալ դիմադրության համեմատաբար թույլ ուղղությամբ, և ես այդ ուղղությամբ էի ընթանում, համոզված, որ այդ ուղղությունը հաղթանակող կլինի: Կիլիկիայում մենք հող չունեինք, մարդ չունեինք, սկիզբը դժվար էր: Այնտեղ մենք հակառակորդներ շատ ունեինք՝ Հնչակյաններն էին դրանք, բայց ես համոզված էի, որ մեր զգույշ մոտեցումով և բացատրելով կարող ենք բոլոր Հնչակյան ուժերը մեր կողմը դարձնել: Առաջին քայլն այդ ապացուցեց. թե բժիշկ Նիկողոսը և թե Քելչիշյանը Հնչակյաններ են եղել, բայց նրանք կապված չեն անվան հետ: Նրանք տեսան, որ Հնչակյանները ժողովրդական շարժումը ղեկավարել չգիտեն: Նրանք տեսան միևնույն ժամանակ, որ Հնչակյան գործիչները այժմ աթոռների կովի հետևից են ընկած: Պարզ է, որ պիտի լքեն Հնչակյան անունը և նոր ու խոստումնալից անունին-գաղափարին պիտի փարեն: Հետագայում փաստերն եկան ապացուցելու, որ սպասելիքներս արդարացան ոչ միայն կուսակցական իմաստով, ոչ միայն ամենուրեք Հնչակյան հայտնի և ազնիվ գործիչները մեր շարքերն անցան, այլև որ գլխավորն է՝ Հայկական հարցի կիլիկյան տեսակետն այնքան պարզ և մեկեն⁵² դարձավ մեր գործիչների համար, որ նրանցից շատերը թողեցին Մեծ Հայաստանում զինական շարժումները առաջ բերելու միտքը և կիլիկյան գործունեությանը նվիրվեցին: Այդպես էր, որ, ինչպես հետո կտեսնենք, 1903 թվին, երբ ես արդեն վաղուց Սարաշի բանտում էի, Կիլիկիա անցավ Վարդանը՝ Խանասորի և հայդուկային գործունեության մեջ հայտնի դարձած խմբապետը, որպես ասորի, և Սիմոն Զավարյանը 1904 թվին ուղղակի իր անցագրով, Զավարով ազգանունով, որին թուրքերը ռուսի տեղ էին դրել, Բեյրութ էր մտել և ուսանողության մեջ բավական աշխատանք կատարել, և որին շուտով թյուրքական կառավարությունը, ռուսական հյուպատոսին դիմելով, իր սահմաններից հանել տվեց:

(Շարունակությունը՝ հաջորդիվ):

52 Այդպես է փաստաթղթում: